

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ

(Ἀναμνήσεις)

I

1. Ἡ μεταφορὰ σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση τῆς περικοπῆς τοῦ σωκρατικοῦ διαλόγου, ποὺ ἀπαντᾷ στὸν *Μενέξενο* τοῦ Πλάτωνος, εἶναι ἡ πιὸ ἀπαλὴ καὶ συγκινητικὴ εἰκόνα ποὺ ταιριάζει στὴ μνημοσύνη τοῦ μεγάλου Διδασκάλου.

«Ποιὸς λοιπὸν θὰ ἦταν ὁ κατάλληλος λόγος γιὰ νὰ ἀνταποκριθοῦμε σ' αὐτὸ τὸ σκοπὸ; ἢ ἀπὸ ποῦ θὰ ἦταν σωστὸ νὰ ἀρχίσωμε τὸν ἔπαινο τοῦ γενναίου ἀνδρα, ὁ ὁποῖος, ἐφ' ὅσον ζοῦσε, δημιουργοῦσε σ' ὅλους μας τὴν εὐφροσύνη μὲ τὴν ἀρετὴ του καὶ ἀντάλλαξε μὲ τὸν θάνατό του τὴν πνευματικὴ σωτηρία τῶν ζώντων; Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐπικαλεσθῶ τὴν φυσικὴ του ἀρετὴ ὡς γενναίου, κι ἔτσι νὰ ἐπαινέσωμε αὐτόν. Ὑπῆρξε δὲ γενναῖος, γιὰτὶ γεννήθηκε ἀπὸ γενναίους. Ἄς ἐγκωμιάσωμε λοιπὸν πρῶτον τὴν εὐγενῆ καταγωγὴν του, δεύτερον δὲ καὶ τὴν τροφὴν γῆ ὅπου γεννήθηκε, ἀλλὰ καὶ τὴν παιδείαν του· μαζὶ δὲ μ' αὐτὰ ἅς ἐπιδείξωμε καὶ τὰ ὥραϊα μὲ τίς πράξεις του ἔργα, ποὺ ἔγιναν ἀπ' ὅλους ἀποδεκτὰ ὡς ἄξια¹».

2. Γενέτειρά του ἡ φωτεινὴ Ἀθήνα (1899) καὶ γονεῖς του ὁ διακεκριμένος στὴν Ἀθήνα δικηγόρος Δημήτριος Τσάτσος καὶ ἡ ἐξαίρετη μητέρα του, ποὺ «ἦταν μιὰ σπάνια φυσιογνωμία ἐλληνικῆς ἀκτινοβολίας²». Σ' αὐτὴ τὴν πνευματικὴ θαλπωρὴ ἀνατράφηκε ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος καὶ στὰ δεκαεννιά του χρόνια ἀριστεύει στὶς πτυχιακὲς ἐξετάσεις τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1918). Θητεύει στὸ δικηγορικὸ γραφεῖο τοῦ πατέρα του, κι ἔτσι ἀποκτᾷ τὴν πρώτη ἀλλὰ καὶ ἀπαραίτητη ἐμπειρία τῆς λεπτῆς μεθόδου ποὺ ἔχει ὡς σκοπὸ τὴν ὀρθὴ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, μ' ὅλες ἐκεῖνες τίς δύσκολες φάσεις τῆς ἐφαρμογῆς, ὅπου ἐξειδικεύονται οἱ νομικὲς ἔννοιες μέχρι σημείου, ὥστε νὰ ἀποτελοῦν τὰ

1. *Μενέξενος* 237 a-b.

2. Οἱ φράσεις ἀπ' τὸ ὥραιο βιβλίον τοῦ I. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ: *Ἀγαπημένη μου Χαϊδελέεργη*, Ἀθῆναι 1980, σ. 265-266.

πρόσφορα μέσα για την ρυθμιστική τους λειτουργία στην συγκεκριμένη περίπτωση. Αυτή ήταν και η πρώτη του επαφή με το πρόβλημα της έρμηνείας του δικαίου, που έγινε αργότερα λαμπρό έργο της ζωής του. Στην νεανική του όμως ψυχή κυματίζουν ακόμη αντίρροποι δραματισμοί, που αναβλύζουν από την οίκογενειακή του παράδοση. Βρίσκεται κοντά στον Έλευθέριο Βενιζέλο ως γραμματέας του στις μεγάλες εκείνες στιγμές της ελληνικής ιστορίας (1918-1919), αλλά και κοντά πάντοτε στον πατέρα του που είχε ενεργό ανάμιξη στην πολιτική, παράλληλα με την διακεκριμένη άσκηση του δικηγορικού λειτουργήματος. Του θύμιζε ο πατέρας του την όμορφη Εύρυτανία, απ' όπου το 1827 ο Κωνσταντίνος Ίωάννου Τζιάτζιας, που ήταν παππούς του πατέρα του, κατέβηκε στην Τροιζήνα και εκπροσώπησε την Εύρυτανία στην Τρίτη Εθνική Συνέλευση³. Θυμότανε όμως και ο ίδιος —καθώς μου έλεγε— το πρώτο του «ταξίδι» που έκαμε στα καταπράσινα χωριά της Εύρυτανίας, όταν τον πήρε μαζί του ο πατέρας του σε μια περιοδεία που έκαμε, γιατί είχε εκλεγεί τρεις φορές Βουλευτής Εύρυτανίας και είχε αποτύχει στις εκλογές του 1920 ως υποψήφιος του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Θυμόταν επίσης και το πρώτο του προσκύνημα στο Μοναστήρι του Προυσσοῦ· νὰ ήταν άραγε το πρώτο του φτερούγισμα που έφερε ύστερα από πολλά χρόνια σε φῶς το στοχαστικό διβλίο του: *Διάλογοι στο Μοναστήρι*; Ζωηρές αναμνήσεις που ξεφύτρωναν από την πολιτική του ρίζα, και τελικά τον ώδήγησαν στην όριστική απόφαση νὰ εγκαταλείψει τὸ Πανεπιστήμιο και νὰ στραφῇ πρὸς τὴν πολιτική.

3. Ἡ δύση τῆς Μεγάλης Ἰδέας και τὰ ἐπακόλουθα τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς τὸν ἀποξένωσαν τότε ἀπὸ πολιτικὲς σκέψεις, και ἐπέδρασαν ἀποφασιστικὰ στοὺς ἐπιστημονικοὺς του προσανατολισμοὺς. Κι ἀποφασίζει τὸ 1925 νὰ συνεχίση τὶς σπουδές του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης, μ' ἓνα σπάνιο γιὰ τὴν ἡλικία του πνευματικὸ ἐξοπλισμό, που τοῦ ἐπέτρεψε μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα ὄχι μόνον νὰ ἐμβαθύνῃ σ' ὅλα τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς Γενικῆς Θεωρίας και τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου, ἀλλὰ και νὰ παρουσιάσῃ, σὲ γερμανικὴ γλῶσσα, τὴν πρώτη ἀξιόλογη μελέτη του, που ἀφοροῦσε σημαντικὸ θέμα τῆς γενικῆς θεωρίας τοῦ δικαίου: «Ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου» (*Der Begriff des positiven Rechts*, 1928). Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης λάμψης ὄχι μόνον τῆς Φιλοσοφικῆς ἀλλὰ και τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης· τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, μὲ κυριαρχοῦσες φυσιογνω-

3. Κατὰ τὴν πληροφορία τοῦ Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ που ἀναφέρεται στὴν προσφώνησή του κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Κ. Τσάτσου ὡς Ἀκαδημαϊκοῦ στὴν ἐκτακτὴ τῆς 27.1.1962 Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. *Ἀνάπτυπο ἐκ τῶν Πρακτικῶν*, τόμ. 37, 1962, σ. 9.

μίες τὸν Rickert καὶ τὸν Jaspers, ὅπου ἡ «ἀξιολογία», ὡς φιλοσοφικὴ κατεύθυνση, εἶχε φθάσει μὲ τὸν μαθητὴ τοῦ Windelband, τὸν Rickert, στὸ μεσουράνημά της. Ἐκλεκτοὶ μαθητὲς τοῦ Rickert ἦταν καὶ ὁ Ι. Θεοδωρακόπουλος καὶ ὁ Κ. Τσάτσος. Ἐκεῖ σφυρηλατήθηκε καὶ ὁ «χρυσὸς κρίκος τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ» τοῦ Κων/νου Τσάτου μὲ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο καὶ τὸν Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο, δεσμοῦ ποὺ τὸν περιέγραψαν καὶ οἱ δύο του φίλοι μὲ τρόπο ὃχι μόνον ἀπαράμιλλο ἀλλὰ καὶ βαθύτατα συγκινητικό⁴. «Χρυσὸς κρίκος πνευματικοῦ δεσμοῦ» ποὺ ἀξιοποιήθηκε πολὺπλευρα στὴν μετέπειτα λαμπρὴ πορεία καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν πνευματικῶν μορφῶν, μὲ τὶς ἀκτινοβόλες κατευθύνσεις τους καὶ μὲ τὸ γενικώτερο ἀγκάλιασμα τῆς δημοκρατικῆς ιδέας, τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

4. Ἡ «ἀξιολογία» ὅμως ἦταν γιὰ τὸν Κ. Τσάτσο μόνον ἡ ἀφετηρία τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψεως. Διότι —ὅπως ὁ ἴδιος ἀργότερα ἔγραφε— γιὰ νὰ ἐρευνήσῃ τὴν ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου, ἔπρεπε νὰ τὴν διαχωρίσῃ ἀπ' τὶς συγγενεῖς πρὸς αὐτὴν ἔννοιες καὶ νὰ τὴν ἐντάξῃ στὸ γένος τοῦ κοινωνικοῦ κανόνος. Ἄλλ' ἦταν ἀδύνατον νὰ λυθῇ αὐτὸ τὸ πρόβλημα χωρὶς μία γενικώτερη φιλοσοφικὴ ἐρευνα ποὺ θὰ ξεκαθάριζε τὴ φύση τοῦ θετικοῦ δικαίου μὲ τὴν ἐνταξή του σ' ἓνα σύστημα ὁμοειδῶν ἐννοιῶν. Ἔτσι ὅμως ἐπρόκειτο νὰ ἐρευνηθῇ χῶρος ποὺ ἡ μὲν φιλοσοφία ἀπὸ πολλοῦ δὲν εἶχε ἐρευνήσῃ ἱκανοποιητικά, ἡ δὲ νομικὴ ἐπιστήμη τὸν εἶχε ἐπίσης ἐγκαταλείψει. Καὶ προσέθετε: «Οἱ μὲν φιλόσοφοι ὅσοι δὲν ἦταν ὁπαδοὶ οἰουδήποτε εἰδους ἐμπειρισμοῦ καὶ μονισμοῦ, ἡσχολοῦντο μὲ τὸ δίκαιον, *in abstracto*, ἐν τῇ οὐσίᾳ δὲ μὲ τὴν ιδέαν τοῦ δικαίου ἀκόμη καὶ ὅταν, λόγῳ τῆς κοσμοθεωρητικῆς των τοποθετήσεως, δὲν ἐμνημόνευαν τὴν λέξιν. Οἱ δὲ νομικοὶ ἐθεώρουν ὅτι ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς τοιαύτης ἐννοίας τοῦ δικαίου οὐδεμίαν ἡσκει ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης των... Οἱ μὲν φιλόσοφοι ἐσταματοῦσαν εἰς τὴν ιδέαν τοῦ δικαίου, οἱ δὲ νομικοὶ δὲν ἐπροχωροῦσαν πέραν τῶν κατ' ἰδίαν συγκεκριμένων κανόνων θετικοῦ δικαίου. Παρέμεναν οὕτω, μεταξὺ τῆς ἀνωτάτης καὶ γενικωτάτης ἀρχῆς καὶ τῶν εἰδικῶν κανόνων, κενὸς ὁ ἐνδιάμεσος χῶρος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ ἔπρεπε νὰ εὐρίσκωνται αἱ ἔννοιαι, αἱ ὁποῖαι συνδέουν τὴν ιδέαν πρὸς τὰ ἄμεσα ἐμπειρικὰ δεδομένα. Ἐτίθετο οὕτω καὶ διὰ τὸ δίκαιον τὸ μέγα πρόβλημα τῆς σχέσεως ιδέας καὶ πραγματικότητος, τὸ ὁποῖον ἐζήτει καὶ ἐδῶ τὴν λύσιν του. Ἔπρεπε νὰ εὕρεθῇ ἡ συγκεκριμένη ἄλυσος, τὸ συγκεκριμένον πλατωνικὸν «μεταξύ», δηλαδὴ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κεῖται

4. Ὁ Ι. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ μὲ τὴν παραπάνω (ὑποσ. 2) μελέτη του, καὶ ὁ Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ μὲ τὴν μελέτη του: *Heidelberg, Ὁ χρυσὸς κρίκος τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ μας, Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο*, Ἀθῆναι 1980, σ. 1 ἐπ.

μεταξύ ιδέας δικαίου και συγκεκριμένου θετικού δικαίου. Τὸ πρόβλημα δὲν ἠδύνατο νὰ λυθῇ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἐντὸς δὲ τοῦ χώρου τῆς φιλοσοφίας ἡ λύσις συνεδέετο μὲ τὴν θεώρησιν ὅχι τῆς φύσεως, ἀλλὰ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κοινωνίας⁵. Ἄλλ' ἐδῶ γίνεται ἀπ' τὸν Κ. Τσάτσο ἡ ἀποφασιστικὴ στροφή πρὸς τὴν «ἀξιολογία», γιὰ νὰ συνδεθῇ ἡ φιλοσοφικὴ αὐτὴ κατεύθυνση μὲ τὴν ἔννοια τοῦ θετικού δικαίου κατὰ τρόπο, ὥστε ν' ἀποτελέσῃ τὸ βάθρο γιὰ τὴ δομὴ ἐνὸς συστήματος φιλοσοφίας τοῦ δικαίου⁶. Καὶ προσδιορίζεται ἡ ἔννοια τοῦ θετικού δικαίου ἀπ' τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθεῖ, καὶ ἡ ὁποία συναρτᾶται μὲ τὴν κοσμοθεωρία, ἀπ' τὴν ὁποία ξεκινᾷ.

5. Σ' ἓνα ἀπ' τὰ τελευταῖα μελετήματά του, ξαναθυμήθηκε τὴν «Ἐννοια τοῦ θετικού δικαίου⁷», κι ἀρχίζοντας πάλι ἀπ' αὐτή, κατώρθωσε νὰ συνοψίσῃ μέσα σὲ λίγες ἀλλὰ φωτεινὲς σελίδες ὁλόκληρο τὸ φιλοσοφικὸ του σύστημα, ποὺ λάξευσε ἀκούραστα σ' ὁλόκληρη τὴν ἐπιστημονικὴ του ζωὴ, καὶ μάλιστα παράλληλα μὲ τόσα ἄλλα ἀξιόλογα ἔργα του ποὺ κάλυψαν ὅλες τὶς καίριες πτυχὲς τοῦ σύγχρονου πνευματικοῦ καὶ πολιτικοῦ μας βίου.

«Ἐλπίζω —γράφει— νὰ μοῦ συγχωρηθῇ ἂν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀναπτύξεων ποὺ ἀκολουθοῦν ἐπαναλάβω πράγματα σὲ πολλοὺς γνωστά, ἀλλὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ὁλοκληρωμένη παρουσίαση τῶν σκέψεών μου. Εἶναι ὅμως πρὸ παντὸς ἀπαραίτητο νὰ δώσω μιὰ πολὺ σύντομη καὶ συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς κοσμοθεωρίας ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινῶ, διότι ἄλλωστε ἐκεῖ βρίσκονται οἱ ρίζες τῶν διαφωνιῶν πού, μὲ ἄλλους μελετητές, στὰ καθ' ἕκαστα ἀνακύπτουν». Καὶ συνεχίζει: «Ὅλες μου οἱ σκέψεις ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν παραδοχὴ δύο βασικὰ κόσμων, τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ, ποὺ σὲ ὠρισμένη περιοχὴ τοῦ ἐπιστητοῦ συνάπτονται καὶ ἀποτελοῦν τὸν μικτὸν κόσμο τοῦ Πλάτωνος, ὅποτε ἓνα αἰσθητὸ γίνεται φορεὺς ἐνὸς νοητοῦ... Ὅπως ὅμως τὰ αἰσθητὰ γινώσκονται μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸ κατὰ χρόνον, δηλαδὴ κατ' αἰτίαν προηγούμενο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται, ἔτσι τὰ νοητὰ νοοῦνται, θεμελιώνονται, σὲ ἓνα κατὰ λόγον προηγούμενο, σὲ ἓνα γενικώτερης μορφῆς νόημα, γιὰ νὰ καταλήξῃ ἡ θεμελίωσις αὐτὴ θεωρητικῶς σὲ ἓνα ἀνώτατο τελικὸ νόημα. Στὸν χώρο τῆς θεωρίας ἓνα νόημα ἐπιδέχεται δύο χαρακτηρισμοὺς ἢ εἶναι ἢ δὲν εἶναι ἀληθινό, ἢ δηλαδὴ σημαίνει μίαν ἀλήθεια ἢ ὄχι, καὶ κατὰ τοῦτο ἔχει ἀξία ἢ ἀπαξία. Στὸν

5. Κ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Μελέται Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου* 1960. Εἰσαγωγή, σ. 5.

6. Ἀρχικὰ μὲ τὴ μελέτη του: *Der Begriff des positiven Rechts*, σ. 40 ἐπ., 56, 86 ἐπ. καὶ ἔπειτα μὲ τὶς λεπτὲς ἀναπτύξεις στὰ μεταγενέστερα ἔργα του.

7. *Ἡ ἔννοια τοῦ θετικού δικαίου*. Ἀφιέρωμα στὸν Α. Λιτσερόπουλο, Ἀθῆναι 1985, τόμ. Β', σ. 539-573.

χώρο τῆς θεωρίας, δηλαδή τῆς γνώσεως, ζητεῖται ἡ ἀλήθεια, γιατί ἀξιζε νὰ γνωσθῇ. Ἡ ἀλήθεια ὡς πρὸς τὰ φυσικὰ φαινόμενα ἐλέγχεται πειραματικὰ ἢ μαθηματικὰ καὶ ἔχει κάθε φορὰ σαφῇ κριτήρια ποὺ μεταβάλλονται ὅσο εὐρύνεται ὁ κύκλος τῶν γινωσκομένων. Στὰ ἱστορικὰ καὶ κοινωνικὰ φαινόμενα τὰ κριτήρια δὲν εἶναι τόσο σαφῇ, διότι γιὰ τὴ γνώση τους δὲν ἀρκεῖ ἡ γνώση τῶν αἰσθητῶν στοιχείων ποὺ τὰ ἀποτελοῦν, ἀλλὰ καὶ τοῦ νοήματος ποὺ αὐτὰ φέρουν... Δὲν ἐξαντλεῖται ἡ γνώση τους μὲ τὴν ἀναφορὰ στὰ αἷτια ποὺ τὰ προκάλεσαν, εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ ἀξιολογική τους ἀποτίμηση, ἂν δηλαδή εἶναι ἀξία ἢ μὴ ἀξία ἢ κατὰ ποιοῦ βαθμὸ εἶναι ἀξία καὶ κατὰ ποιοῦ ὄχι. Σὲ κάθε τόπο καὶ χρόνο ἐμφανίζονται ἄνθρωποι, ἔργα καὶ γεγονότα, ποὺ ἀναγνωρίζονται ὡς ἀξία, ποὺ λέγεται ὅτι ἔχουν ἀξία. Ὅλα αὐτὰ ἔχουν ἀξία περιορισμένη κατὰ τόπο καὶ χρόνο. Ἐχουν ἀξία γιὰ ὠρισμένους ἀνθρώπους καὶ ὄχι γιὰ ἄλλους. Ἡ ἀξία εἶναι σχετική. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις μιλάμε γιὰ φαινόμενα σχετικῆς ἀξίας, ὅπως π.χ. εἶναι τὰ καθ' ἑκάστον συστήματα δικαίου τῶν διαφόρων πολιτειῶν. Ἀνάμεσα σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς σχετικὲς ἀξίες παρουσιάζονται διαφορὲς ποιότητας. Λέμε πὼς τοῦτο ἔχει περισσότερη ἀξία ἀπὸ ἐκεῖνο. Γιὰ νὰ μιλάμε πάντως καὶ νὰ συγκρίνωμε τὶς διάφορες ἀξίες, τὰ ἀξιώτερα καὶ τὰ λιγώτερο ἀξία ἀντικείμενα, πρέπει νὰ ἔχωμε ἓνα μέτρο κρίσεως. Αὐτὸ τὸ μέτρο ἂν εἶναι καὶ αὐτὸ σχετικό, γιὰ νὰ μετρήσωμε τὴ σχετικότητά του, χρειάζεται πάλι ἓνα ἀνώτερο μέτρο καὶ τελικὰ ἓνα μέτρο ὅλων τῶν ἄλλων σχετικῶν μέτρων. Τὸ μέτρο, ποὺ τελικὰ χρειάζεται, πρέπει νὰ μὴν εἶναι σχετικό, νὰ εἶναι ἀπόλυτο. Δὲν νοεῖται νὰ συγκρίνωμε ἀξίες, ποὺ κρατοῦν σὲ διαφορετικὲς ἐποχὲς ἢ σὲ τόπους, ἀναμεταξύ τους, χωρὶς μίαν ἀξία ἀπόλυτη. Ἡ ἀξιολόγηση ὅλων τῶν ἀντικειμένων ποὺ μπορεῖ νὰ ἀξιολογηθοῦν ἔχει ἐπομένως ὡς ἀναγκαῖο ὄρο μίαν τελικὴ ἀπόλυτη ἀξία ποὺ προσδιορίζει τὴ σχετικότητα τῶν σχετικῶν ἀξιῶν... Οἱ ἀπόλυτες ἀξίες εἶναι ἐπομένως ὄρος τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως καὶ στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη. *Οἱ ἀπόλυτες ἀξίες εἶναι κατηγορίες τῆς ἱστορικῆς σκέψεως, μεθοδολογικὲς ἀρχὲς γιὰ τὴ νόηση τοῦ κόσμου ποὺ κρίνεται καὶ κατὰ τὴν ἀξία του, δηλ. τοῦ κόσμου τῆς ἱστορίας καὶ ὅλων τῶν πολιτιστικῶν φαινομένων ποὺ περικλείει*⁸... Τὸ νόημα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου —ἐὰν ἔχει νόημα— δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ πραγματοποιήσις ὅλων τῶν ἀξιῶν μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς συνειδήσεώς του. Ἄν ἀρνηθοῦμε αὐτὴ τὴ θέση, ἢ, ἂν θέλετε, τὴν ὑπατὴ ὑπόθεση, τότε χάνουν τὸ νόημά τους, τὸ βάθος τους, ὅλα τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, ἐκτὸς ἐὰν ἀρκεσθοῦμε στὸν ὠμὸ ὑλικὸ εὐδαιμονισμό... Ἔτσι ἂν θέλωμε μὲ ἓναν ὄρο νὰ χαρακτηρίσωμε τὸ ἀνώτατο, τὸ ἔσχατο νόημα τῆς ζωῆς, θὰ λέγαμε πὼς εἶναι μίαν ἀπόλυτη

8. ΤΣΑΤΣΟΣ, ὁ.π., (ὑποσ. 7) σ. 540-543.

ἀξία ἢ ἀξία τῆς πραγματοποίησης τῶν ἀξιῶν (*Wert der Wertverwirklichung*) ἢ, ἂν προτιμάμε, ἓνα ἀνώτατο δέον, τὸ ἀπόλυτον δέον τῆς πραγματοποίησης τῶν ἀνωτάτων ἀξιῶν. Ἀλλὰ κατ' οὐσίαν τί σημαίνει νὰ πραγματοποιῆς ἀξίες εἴτε με τὴ θεωρία εἴτε μὲ τὴν πράξη; Σημαίνει νὰ ἐλευθερώνεσαι. Ἐλευθερώνεσαι προάγοντας τὴν ἀλήθεια μὲ τὴν ἐπιστήμη ἢ θεωρώντας τὰ αἰσθητὰ δημιουργήματα ποὺ σὲ λυτρώνουν καὶ σοῦ ἐπιτρέπουν νὰ νοήσης ὅ,τι μὲ τὸ ἔλλογο μέρος τῆς συνειδήσεως δὲν συλλαμβάνεται καὶ δὲν ἐκφράζεται. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸν θρησκευτικό, τὸν μυστικό ἐτασμό. Ἐλευθερώνεσαι ἐπίσης θέλοντας καὶ πράττοντας τὸ ἠθικό καὶ τὸ δίκαιο ποὺ σοῦ ὑπαγορεύει ὁ πρακτικὸς νοῦς καὶ ποὺ χαρίζει τὴ μεγαλύτερη ἐλευθερία στὴν κοινωνικὴ συμβίωση. Ἐλευθερώνεσαι, τέλος, δημιουργώντας αἰσθητὰ ἔργα ἢ χαρίζοντας ἀγάπη στὸν πλησίον σου. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ μεταχειριζώμαστε τὸν ὅρο ἀξία τῆς πραγματοποίησης τῶν ἀξιῶν, θαρρετὰ ἄς ποῦμε, ὅτι νόημα τῆς ζωῆς εἶναι ἢ, σὲ αὐτὴ τὴν πλατεῖα νοουμένη ἔννοια, ἐλευθερία⁹. Καὶ τελειώνει, σχετικὰ μὲ τὴν κοσμοθεωρία ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκίνησε, μὲ τὴν ἀκόλουθη περικοπή: «Ὡς ἐδῶ κινούμεθα στὸν χῶρο τοῦ ἀπολύτου, μιλώντας πλατωνικά, στὸν χῶρο τῶν ἰδεῶν. Εἶναι οἱ ἀπόλυτοι ὅροι καὶ κατὰ τὴν προσωπικὴ μου πίστη οἱ μόνοι ἀπόλυτοι ὅροι ποὺ δίνουν νόημα στὴ ζωὴ. Ἀπὸ κάποιο ἀνυπόθετο ξεκινᾷ κάθε κοσμοθεωρία, κάθε συστηματικὸς στοχασμός. Νομίζω ὅτι εἶναι ὁ λιγώτερο δεβαρημένος ἀπὸ ἀναπόδεικτες ὑποθέσεις. Τὰ περισσότερα ἀναπόδεικτα βαρύνουν ἀντιθέτως τὴν κάθε μορφῆς αἰσθησιοκρατία ἢ τὴ λεγομένη ἐμπειρικὴ κοσμοθεωρία, τῶν ὁποίων τὶς πολλὲς δογματικὰ δεδομένες ὑποθέσεις οἱ ἀμύητοι θεωροῦν σὰν κάτι αὐτονόητο¹⁰». Μετὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω προεισαγωγικὲς, θὰ ἔλεγα, σκέψεις, ἀναλύει στὴν ἴδια μελέτη τὴν ἐξειδίκευση καὶ τὴ σχετικοποίηση τῶν ἀξιῶν, τὴν αὐτονομία καὶ τὴν ἑτερονομία, τὴν ἐξειδίκευση ἀπολύτων πρακτικῶν ἀξιῶν, τὴν εἰδικὴ μορφή τοῦ δικαίου, τὴν γενικότητα τοῦ κανόνος δικαίου, γιὰ νὰ ἐκθέσῃ εἰδικώτερα τὴν ἔννοια τῆς θετικότητας τοῦ δικαίου καὶ νὰ ἐπαναλάβῃ, σὲ μία νέα συνοπτικὴ ἀνασύνθεση ἔπειτα ἀπὸ 57 δημιουργικὰ χρόνια, ὅ,τι στὴ νεανικὴ του μελέτη πειστικὰ ἀνέλυσε.

9. Ὁ.π., (ὑποσ. 7) σ. 545 καὶ ὑποσ. 6, ὅπου παρατηρεῖ ὅτι: Ὁ ὅρος «ἐλευθερία» ἐκφράζει πληρέστερα τὴν οὐσία τῆς ὑπατης αὐτῆς ιδέας, ἐνῶ ὁ ὅρος «ἀπόλυτη ἀξία τῆς πραγματοποίησης ὅλων τῶν ἀξιῶν» ἔχει τὸ μειονέκτημα νὰ μὴν ἐκφράζῃ τὴν οὐσία ὅσο ἡ λέξη «ἐλευθερία» καὶ εἶναι βαρὺς καὶ ἄχαρος, ἔχει ὅμως τὸ πλεονέκτημα νὰ τονίζῃ ὅτι τὸ ὑπατο νόημα τῆς ζωῆς —τὸ πλατωνικὸ ἀγαθόν— εἶναι ἓνα ἀπόλυτο δέον. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο —προσθέτει— «μεταχειρίσθηκα αὐτὸν τὸν ἄχαρο ὅρο στὸ *Begriff des positiven Rechts*, σ. 40».

10. Ὁ.π., (ὑποσ. 7), σ. 547.

II

1. Δεν θέλησα από λεπτότητα να ρωτήσω τον σεβαστό και αγαπητό Καθηγητή, που με τίμησε με τη φιλία του, γιατί δεν υπέβαλε τη γερμανική μελέτη ως διδακτορική διατριβή στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, που ήταν βέβαιο ότι θα είχε εγκριθεί με την ανώτατη διάκριση (*summa cum laude*). Ρώτησα όμως τον αείμνηστο Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο, όταν τον συνήντησα σε μία φιλική συντροφιά το ίδιο βράδυ, μετά την τελετή που έγινε γι' αυτόν στη Μεγάλη Αίθουσα των Τελετών του Πανεπιστημίου στις 19.12.1975. Είχα τότε τη μεγάλη τιμή και τη χαρά, να του επιδώσω, ως Πρύτανης, κατ' εντολήν των μαθητών του, τον τιμητικό γι' αυτόν τόμο που είχε τον ωραίο συμβολικό τίτλο *Δεσμός*. Ήταν μία συγκινητική τελετή· όχι μόνον για τους μαθητές του που γέμισαν την αίθουσα και χειροκροτούσαν τον αγαπημένο τους και σεβαστό Δάσκαλο, αλλά και για μένα ιδιαίτερα· διότι πριν εκφωνήσω τον εξαιρετικό λόγο του με θέμα: *Φιλοσοφία και Ζωή*, του δόθηκε ή ευκαιρία, στην αντιφώνησή του, να περιλάβει και την ακόλουθη περικοπή: «Θα μου επιτρέψετε —είπε— την στιγμήν αὐτήν να Σᾶς ζητήσω μίαν χάριν, τὴν χάριν νὰ θελήσετε κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο νὰ πρυτενεύσετε καὶ δι' ἐμέ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἡ δικτατορία ἀφῆρεσε τὴν τελευταία στιγμήν τὸ δικαίωμα τοῦτο. Τὴν παραμονὴ τῆς ἀναλήψεως τῶν πρυτανικῶν μου καθηκόντων, καὶ μάλιστα τὸ βράδυ κατὰ τὰς δέκα, εἶχα λάβει κατὰ τὴν 31ην Αὐγούστου τοῦ 1968 τὸ ἔγγραφον ἀπαλλαγῆς μου ἀπὸ τὰ πανεπιστημιακά μου καθήκοντα. Ἐκτοτε μέχρι σήμερα δὲν ἐπεσκέφθην τὸ Πανεπιστήμιον, τὸ ὁποῖον ὑπηρετήσα ἐπὶ τριάκοντα συναπτὰ ἔτη. Ἡ ἀποκατασταθεῖσα ὁμως ἐλευθερία, ἡ ἀγάπη τῶν μαθητῶν μου καὶ ἡ καλωσύνη τῶν Συναδέλφων τῆς Συγκλήτου καὶ Ὑμῶν, μοῦ ἀνοιξαν πάλι τὸν δρόμον πρὸς τὸ τέμενος τοῦτο. Σᾶς παρακαλῶ νὰ δεχθῆτε καὶ γι' αὐτὸ τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες¹¹». Σ' ἐκείνη λοιπὸν τὴν βραδινὴν συνάντησιν, μοῦ ἀπήντησε στὸ ἐρώτημα ποὺ τοῦ ἔθεσα καὶ μοῦ εἶπε: «Ὁ Κ. Τσάτσος εἶχε ὀλοκληρώσει τὶς φιλοσοφικὰς του σπουδὰς, καὶ δὲν θεώρησε ἀναγκαῖον νὰ ἀσχοληθῇ μετ' ἀπόκτησιν διδακτορικοῦ διπλώματος ἀπὸ τὴν Νομικὴν Σχολὴν τῆς Χαϊδελβέργης. Μοῦ εἶχε διαβάσει τὴν μελέτην του, τὴν ὁποία βρῆκα τότε ἀπὸ φιλοσοφικὴν ἀποψὲν ἐξαιρετὴ¹²». Καὶ μοῦ προσέθεσε: «Καθὼς μοῦ εἶπε

11. Παν. Ἀθηνῶν, *Ἐπίσημοι Λόγοι ἔτους 1975-1976*, σ. 161.

12. Γιὰ τὴν μελέτη αὐτὴ τοῦ Κ. Τσάτσου ἔγραψε ἀργότερα ὁ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ στὸ βιβλίο του *Ἀγαπημένη μου Χαϊδελβέργη* (1985, σ. 274) ὅτι: «Ἡ ἐργασία τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου ἦταν συγκροτημένη καὶ κατὰ τὴν μορφήν καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον... Ἡ εὐστροφία καὶ ἡ ἐτοιμότης μετ' αὐτὴν ὁποῖαν ἀναιροῦσε ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος τὶς ἀντίθετες θεωρεῖες καὶ

αργότερα και ο Rickert, ή μελέτη του Κ. Τσάτσου ήταν βασική στο πεδίο της Φιλοσοφίας του Δικαίου, γιατί δοκιμάσθηκε μ' αυτή ή σταθερότητα της αξιολογίας, σ' ένα κατ' έξοχήν ευαίσθητο χώρο του κόσμου της ιστορίας και του πολιτισμού».

2. Η επιστροφή του Κων/τίνου Τσάτσου στην Αθήνα και ή δεύτερη φάση της επιστημονικής του πορείας συνδέεται στενά με την μεγάλη προσωπικότητα του Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου. Ήταν κυριαρχούσα τότε φυσιογνωμία ο Τριανταφυλλόπουλος στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Καθολικό πνεύμα, με αμόλυντη δημοκρατική σκέψη, είχε αξιοποιήσει τις μεταπτυχιακές του σπουδές στη Γερμανία κατά τρόπο ζηλευτό· διότι δεν περιωρίσθηκε στη μελέτη μόνον του Ρωμαϊκού Δικαίου και του πανδεκτιστικού δόγματος, με την καθοδήγηση των λαμπρών Διδασκάλων του, του Regelsberger και του Kipp, αλλά συνέλαβε και όλα τα τότε κοινωνιολογικά και δογματικά προβλήματα του δικαίου με τον ιδεοκρατικό φιλοσοφικό του προσανατολισμό, και με την αποδοχή της φιλοσοφικής περὶ δικαίου κατευθύνσεως του Stammler. Ήταν ο φωτισμένος Καθηγητής και ο προστάτης των νέων επιστημόνων. Κατήγετο απ' τὸ Καρπενήσι, όπου και περνούσε τὰ καλοκαίρια στὸ ὁμορφο παραδοσιακό του σπίτι· συνεδέετο δὲ στενά και με τὸν πατέρα του Κων/τίνου Τσάτσου πὸ ἐπολιτεύετο, καθὼς προανέφερα, στὴν Εὐρυτανία. Διείδε λοιπὸν τὴν επιστημονικὴ ἀξία τοῦ Κων/τίνου Τσάτσου και τοῦ ὑπέδειξε νὰ ἀκολουθήσῃ πανεπιστημιακὴ σταδιοδρομία. Σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα παρουσιάζει ὁ Κ. Τσάτσος πρῶτα τὴ μελέτη του: *Ἡ Νομικὴ ὡς Τεχνικὴ και ὡς Ἐπιστήμη*¹³, με τὴν ὁποία γίνεται Διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνών με τὸ βαθμὸ ἄριστα (2.4.1929), και ἔπειτα τὴν ὑφηγητικὴ του διατριβή: *Φιλοσοφία και Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου*¹⁴, με τὴν ὁποία και ἐκλέγεται παμψηφεί *Ὑφηγητής* (23.5.1930). Βασικὲς και οἱ δύο μελέτες του.

α. Με τὴν πρώτη μελέτη τοῦ δόθηκε ἡ δυνατότητα —κατὰ τὴν διατύπωση τοῦ ἰδίου— «νὰ ἐρευνήσῃ ἐν συσχετίσει πρὸς τὸ κλασσικὸν ἔργον τοῦ Fr. Geny, τὸ εἰδικὸν πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ τῶν ὁρίων, πέραν τῶν ὁποίων τὸ ἔργον τοῦ νομικοῦ ἐξέρχεται τῆς αὐστηρᾶς επιστημονικῆς

ἐπιχειρηματολογίες μου προκαλοῦσαν τὸν θαυμασμὸ και μιὰ βαθειὰ ἱκανοποίηση πὸ αἰσθάνεται ὁ νέος ἄνθρωπος, ὅταν βλέπῃ νὰ θριαμβεύῃ ἡ λογική».

13. Δημοσιεύθηκε στὸ *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας και Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν* (= ΑΦΘΕ), τόμ. Α', 1929, σ. 202-251, και ἀναδημοσιεύθηκε στὸ βιβλίο του: *Μελέται Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*, 1960, σ. 201 ἐπ. (= *Μελέται*).

14. Δημοσιεύθηκε στὸ ἴδιο *Ἀρχεῖο*, τόμ. Α', σ. 79-113 = *Μελέται Φιλοσ. τοῦ Δικαίου*, σ. 47 ἐπ.

σκέψεως καὶ μεταβάλλεται εἰς ἀπλὴν τεχνικὴν¹⁵». Ἐδῶ θέτει τὶς σταθερὲς ἀφετηριακὲς προϋποθέσεις, μὲ τὶς ὁποῖες ἀντιμετωπίζεται ἡ Νομικὴ ὡς Ἐπιστήμη. Ὁ χαρακτηρισμὸς —γράφει— τῆς νομικῆς, ἄλλοτε μὲν ὀλικῶς, ἄλλοτε δὲ μερικῶς, ὡς τεχνικῆς —ποὺ στηρίζεται στὸ λόγο, ὅτι δὲν θέτει ἀπολύτους νόμους θεμελιωτικοὺς τῆς ἐπιστημονικῆς λειτουργίας, ἀλλ' ἐκτείνεται στὸ «δέον γενέσθαι», μὲ σκοπὸ τὴ θεμελίωση μιᾶς ἐξουσιαστικῆς καταστάσεως στὴν κοινωνικὴ ζωὴ— προδίδει «τὴν ἐσφαλμένην μεθοδολογικὴν συνταύτισιν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης». «Ἄλλ' ἡ γνῶσις ὡς ἀναγνώρισις τῆς ἀξίας τῆς ἀληθείας, δὲν περιορίζεται εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τοῦ ἀπὸ πάσης ἀξίας ἡλευθερωμένου, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τῶν ἀξιῶν διεπόμενον κόσμον καὶ εἰς πᾶν ἐν αὐτῷ ἀξιόλογον. Ἡ δὲ γνῶσις δὲν εἶναι μόνον γνῶσις τοῦ ἀπολύτου ἐν τῇ φύσει, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀπολύτου, κατ' ἀκολουθίαν καὶ τοῦ ἀξιολόγου, ἐν τῷ ἀτόμῳ... Ἡ συγχώνευσις τοῦ ἀξιολόγου καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὄντος μετὰ τοῦ φυσικοῦ ὄντος, ἡ ἐκμηδενίζουσα τὸ ἰδιάζον τοῦ ἱστορικοῦ καὶ κοινωνικοῦ κόσμου, δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς τελικῶς ἀποκρουσθεῖσα... Ἄλλ' οὔτε ἡ παροδικότης τοῦ ἀντικειμένου καὶ ἡ μετ' αὐτῆς συνυφασμένη παροδικότης τῶν πορισμάτων τῆς νομικῆς δύνανται νὰ προβληθοῦν ὡς ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ἐπιστημονικότητός της... Ἡ χρονικότης καὶ ἡ παροδικότης ἔγκειται εἰς τὴν φύσιν παντὸς ὀργανικοῦ, παντὸς ἱστορικοῦ φαινομένου, ἐπομένως καὶ τοῦ δικαίου. Ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενον τῶν ἱστορικῶν καὶ ἠθικῶν ἐπιστημῶν εἶναι τὸ νόημα τὸ συνυφασμένον πρὸς τὰς εἰδικὰς μορφὰς τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Τὸ νόημα δὲ τοῦτο, ἐφ' ὅσον ἐρευνᾶται ἐνιαίως πρὸς τὰς ἀπολύτους ἀξίας, εἶναι ἀπολύτως ἄχρονον, ὅσονδήποτε παροδικόν, μεταβλητὸν καὶ ἂν εἶναι τὸ ὑλικὸν εἰς ὃ ἐκάστοτε ἀναφέρεται ἡ νομικὴ ἐπιστήμη, εἰδικῶς, καὶ αἱ ἱστορικαὶ ἐπιστῆμαι γενικῶς¹⁶». Ἀφοῦ δὲ ἀναλύει, γιατί «τὸ ἐκ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ἀπορρέον δύναται καὶ κατὰ τὸ ὄν καὶ κατὰ τὸ δέον νὰ ἐξετασθῇ» καὶ γιατί ἐπομένως καὶ αὐτὴ «ἡ ἀνθρωπίνη πρᾶξις δύναται νὰ εἶναι ἀντικείμενον ὄντολογικῆς καί, ἐν σχέσει πρὸς τεθειμένον τέλος, ἀντικείμενον δεοντολογικῆς ἐρεῦνης», προχωρεῖ στὴν ἐνδιάμεση ἐρευνα λεπτῶν θεμάτων, ὅπως «τὸ πλάσμα ὡς ἰδιάζον τῇ νομικῇ τεχνικὸν μέσον» —μὲ ὀξύτατες σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ νομικοῦ αὐτοῦ ὅρου παρατηρήσεις— ἢ «τὸ ἄλογον στοιχεῖον ἐν τῇ νομικῇ λειτουργίᾳ», καὶ καταλήγει στὸ σταθερὸ ἀποδεικτικὸ πόρισμα, ὅτι «τὸ δίκαιον δὲν εἶναι τεχνικὴ», ὅτι «δὲν

15. Μελέται, σ. 13.

16. Μελέται, σ. 201-203.

- διχάζεται μεθοδολογικῶς ὅπωςδήποτε τὸ δίκαιον εἰς ἐπιστημονικὸν καὶ εἰς τεχνικὸν μέρος», καὶ ὅτι «ἡ νομικὴ ἐπιστήμη εἶναι ἐνιαία ἐπιστημονικὴ λειτουργία, πρὸς γνῶσιν ἐνιαίου συστήματος δικαίου¹⁷».
- β. Μὲ τὴ δεύτερη μελέτη του διαπραγματεύθηκε τὸ δυσχερέστατο θέμα: *Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου*. Ἡ βασικὴ του θέση εἶναι: «Ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου γονιμοποιεῖ καὶ ἀνανεώνει καὶ λύει τελικῶς τὰ βασικὰ τῆς νομικῆς προβλήματα, καὶ διαφωτίζει ὁλόκληρον τὸ σύστημα τῶν νομικῶν προβλημάτων. Τὴν δὲ ἰδέαν τοῦ δικαίου θέτει ἡ φιλοσοφία, ἥτις, καθ' ὅσον ἀναφέρεται πρὸς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου, καλεῖται φιλοσοφία τοῦ δικαίου¹⁸». Ἡ θέση αὕτη ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῆς διατριβῆς του, στὴν ὁποία ἀναπτύσσονται ποικίλα ἐνδιάμεσα καὶ ἀλληλένδετα θέματα, μέσα σὲ ἓνα ὁλοκληρωμένο, μεθολογικὰ, πλέγμα. Τονίζει, ὅτι «τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν τοῦ πρακτικοῦ νοῦ. Ἱστορία, κοινωνία καὶ πρᾶξις, καθ' ὃ ἀποτελοῦσαι διάφορον χαρακτηρισμὸν τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου, εἶναι ἀνόητοι ἄνευ τῆς τάξεως τῆς καθορισούσης καὶ ἐναρμονιζούσης τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου, ἄνευ ἐξωτερικῶν καὶ κοινωνικῶν προσταγμάτων, ἄνευ δικαίου¹⁹... Ἀλλὰ οἱ τρόποι, καθ' οὓς ἐπραγματώθη ἡ πραγματοῦται τὸ δίκαιον, δὲν ἀποτελοῦν καὶ τὴν θεμελίωσιν αὐτοῦ, δὲν δύνανται νὰ προσδώσουν ἀξίαν εἰς τὸ δίκαιον. Ἐκ τοῦ λόγου ὅτι τὸ δίκαιον πραγματοῦται οὕτως ἢ ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται τὸ διατὶ πρέπει νὰ ὑπάρχη²⁰... Ἐν τῇ καθαρᾷ ὅμως θεωρίᾳ ὁ νοῦς πρέπει νὰ ἐργάζεται κριτικῶς, πρέπει δηλαδὴ νὰ ἐνεργῇ ἀπηλλαγμένος πάσης δογματικῆς ἀρχῆς καὶ νὰ ἀναπαύεται ἐν ταυτῷ, μετὰ ἔλεγχον τῆς ἰδίας αὐτοῦ κρίσεως... Ἀλλὰ πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ τοιούτου ἐλέγχου, κατ' ἀνάγκην θὰ ἐξέλθῃ καὶ ὁ νομικὸς τῶν ὁρίων τῆς εἰδικῆς νομικῆς ἐπιστήμης, τῶν καθοριζομένων ἀκριβῶς ὑπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου, καὶ θὰ ἐρευνήσῃ τὴν σχέσιν τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου πρὸς ἄλλας συναφεῖς ἐννοίας, ἵνα κατατάξῃ ἐν τέλει τὸ δίκαιον εἰς αὐταρκές σύστημα ἐννοιῶν²¹... Οὕτω ἡ ἐννοία τοῦ δικαίου, ὑπὸ τὴν ἐκτεθεῖσαν μορφήν, δέον νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τὸ πρῶτον σημεῖον ἐπαφῆς τοῦ νομικοῦ καὶ τοῦ φιλοσόφου. Τὸ δεύτερον σημεῖον ἐπαφῆς εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου καὶ ἡ ἐννοία τῆς πράξεως τοῦ δικαίου²²... Διότι ἡ ἐννοία τοῦ δικαίου, ὡς συνόλου πράξεων, προϋποθέτει τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, δηλαδὴ τὴν νοητὴν ἀρχήν, ἐξ ἧς γεννῶνται αἱ εἰδικαὶ

17. Μελέται, σ. 206, 234 ἐπ.

18. Μελέται, σ. 73.

19. Μελέται, σ. 49.

20. Μελέται, σ. 51.

21. Μελέται, σ. 52.

22. Μελέται, σ. 53 ἐπ.

μορφαι τοῦ νοητοῦ ὡς πρὸς τὸ αἰσθητὸν μιγνυόμεναι, πρὸς δημιουργίαν τῆς πράξεως δικαίου. Ἐὰν ἐπομένως εἶναι διὰ τὸν νομικὸν βασικὴ ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου, ἐξ ἴσου βασικὴ εἶναι καὶ ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου²³».

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπεκταθῶ στὴν ἀνάλυση τῶν εἰδικωτέρων θεμάτων τῆς ἀξιολογῆς αὐτῆς μελέτης. Θὰ ἤθελα μόνον νὰ τονίσω, ὅτι ὄχι μόνον περιέχονται σ' αὐτὴν ἀλλὰ καὶ ἀντιμετωπίζονται μὲ βαθειὰ κριτικὴ σκέψη πολλὰ ἀπ' τὰ κυριώτερα ζητήματα τῆς γενικῆς θεωρίας τοῦ δικαίου —ὅπως λ.χ. ἡ «ἐξατομικεύουσα ἐνέργεια τῆς δεοντολογικῆς σκέψεως» ἢ «ἡ δεοντολογικὴ σκέψις ὡς ὑποθετικὴ κρίσις καὶ τὸ κατηγορικὸν πρόσταγμα»— μὲ τὰ ὁποῖα νὰ μὲν ἀσχολήθηκαν πολλοὶ νεώτεροι συγγραφεῖς, χωρὶς ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ προσφέρουν κάποια θετικώτερη συμβολή. Θὰ ἦταν ὅμως παράλειψη, ἂν ἀποσιωποῦσα ὅτι στὴν ὅλη πλοκὴ τῶν σκέψεων τοῦ ἐξετάζονται καὶ ἄλλα παρεμπύπτοντα ζητήματα μεγάλης ἐπίσης θεωρητικῆς σημασίας. Τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ εἶναι: «Τὸ φυσικὸν δίκαιον ὡς πρώτη δυσπιστία τῶν νομικῶν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου». Ἀναχωρεῖ πάντοτε ἀπ' τὴν ἀκλόνητὴ θέσιν του, ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου ἀποτελεῖ τὸν θεμελιακὸ λόγον τοῦ δικαίου, γιὰ νὰ συνδέσῃ ἔπειτα μὲ τὴν ἀφετηρία αὐτὴ καὶ τὸ ὅλο πρόβλημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὥστε νὰ προσδιορίσῃ ἔτσι καὶ τὰ ὅρια τῆς λειτουργίας του στὸ σύστημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Βασικὲς οἱ ἀκόλουθες ἀλλὰ καὶ ἀδιάσειστες, κατὰ τὴ γνώμη μου, σκέψεις του: Ὑπὸ τὴν ἐκδοχὴν «ὅτι ἡ γνῶσις τῆς πρακτικῆς ζωῆς ἐν τῇ ὁλοκληρώσει τῆς εἶναι ἀδύνατος ἄνευ τῆς ἀξίας, τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου καὶ τῶν ἀναγκαίων αὐτῆς κατηγοριῶν, ὁρθῶς λέγεται, ὅτι τὸ φυσικὸν δίκαιον ἀποτελεῖ τὴν δικαίωσιν τοῦ δικαίου καὶ τὴν ἠθικὴν τοῦ δικαίου. Ἀλλ' ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς διδασκάλους τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τοῦ δεκάτου ἐβδόμου καὶ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, τὸ φυσικὸν δίκαιον δὲν περιέχει πλεον κανόνας δικαίου, ὅπως τότε, ὅτε μετεφέρετο τὸ σύστημα τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ τὸ κῦρος αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Μόνον ἡ μορφή εἶναι ἀπόλυτος καὶ ἐξ αὐτῆς οὐδεὶς προκύπτει κανὼν δικαίου, καίτοι αὕτη ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν παντὸς δικαίου». Καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπιτυγχάνεται ἡ σύνδεση τοῦ φυσικοῦ δικαίου πρὸς τὸ θετικὸ δίκαιο, ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον καὶ καθ' ὅσον πραγματοποιεῖ τοῦτο «τὴν ἠθικὴν τάξιν καὶ ἐλευθερίαν τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, ποὺ ἔχει χαρακτηρὰ ἀξιολογικόν, νοητόν, καὶ ἀναφέρεται εἰς ἀπολύτους ἀρχάς, ἐξ ὧν ἀντλεῖ τὴν δικαιολογητικὴν του βάσιν, δι' ὧν νοεῖται ὡς δέον καὶ δὴ ὡς δίκαιον, καὶ ἄνευ τῶν ὁποίων δὲν θὰ ἦτο διάφορον παντὸς φυσικοῦ φαινομένου». Τὸ ἄλλο ἀπ' τὰ ζητήματα εἶναι: «Τὸ ἀντικείμενον, ὡς ἀντικείμενον γνώσεως», τὸ ὁποῖον, κατὰ τὸν συγγραφέα, «δὲν ὑφίσταται

23. Μελέται, σ. 61.

ανεξαρτήτως τῆς ἀπόψεως ἐξ ἧς καθορᾶται. Ἡ λεγομένη ἀποψις τὸ διαπλάττει, δημιουργοῦσα τὴν τάξιν καὶ τὴν σειρὰν ἐν ἧ τὸ ἀντικείμενον γινώσκεται, δεδομένου ὅτι, μόνον εἰς ὠρισμένην τάξιν καὶ σύστημα ὑπάρχον, δύναται νὰ γίνη ἀντικείμενον γνώσεως... Ἡ ἀποψις κατ' ἀκολουθίαν δημιουργεῖ τὸ ἴδιον αὐτῆς ἀντικείμενον καὶ δὲν ὑπάρχουν πολλὰ ἀπόψεις τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου²⁴». Μὲ αὐτὲς ὅμως τὶς σκέψεις διευκρινίζει τὴ μεθοδολογικὴ του ἀφετηρία γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση πολλῶν ἄλλων ζητημάτων, μὲ τὰ ὅποια ἀσχολήθηκε ἀργότερα καὶ ἡ ἐλληνικὴ θεωρία (κατωτ. ὑπὸ III, 2-5, IV, 1).

3. Ἦταν Ἰούλιος τοῦ 1931 πού πῆγα ἓνα ἀπόγευμα στὴ Γλυφάδα στὰ «Δικηγορικά», ὅπως λεγότανε τότε ἡ περιοχὴ πού εἶχαν χτιστεῖ τὰ ὁμορφα καὶ σχεδὸν ὁμοιόμορφα σπίτια μὲ πρωτοβουλία τοῦ διακεκριμένου Ἀθηναίου Δικηγόρου Ι. Ζέπου, πατέρα τοῦ Παναγιώτη Ζέπου. Ἐκεῖ εἶχε ἐξοχικὸ σπίτι καὶ ὁ Κων/τῖνος Τριανταφυλλόπουλος πού ἔμενε τὸν Ἰούνιο καὶ Ἰούλιο κάθε χρόνο, γιατί τὸν Αὐγουστο πῆγαινε πάντοτε στὸ Κάρπενήσι. Πῆγα νὰ τὸν ἐπισκεφθῶ γιατί ἦταν πρῶτος ἐξάδελφος τῆς μητέρας μου, καὶ ἔτσι ἔκανα πότε πότε κατάχρηση αὐτῆς τῆς συγγενικῆς σχέσεως γιὰ νὰ τοῦ θέτω φοιτητικὲς τότε ἀπορίες, καὶ νὰ μοῦ δίδει πολὺτιμες συμβουλὲς πού ἔμειναν βαθιὰ χαραγμένες σ' ὅλη τὴν μετέπειτα ἐπιστημονικὴ μου πορεία. Καθὼς λοιπὸν μιλοῦσα μὲ τὸν Καθηγητὴ, μοῦ εἶπε: «σὲ λίγο θὰ ἔλθῃ καὶ ὁ Ὑφηγητὴς Κων/τῖνος Τσάτσος, πού γνωρίζω», προσέθεσε, «ὅτι παρακολουθεῖς τὰ μαθήματά του». Πρὶν κὰν τελειώσῃ τὴν παραπάνω φράση του, φάνηκε στὴν κεντρικὴ πόρτα τοῦ κήπου ὁ Ὑφηγητὴς, καὶ σὲ λίγο τὸν χαιρέτησα κι ἐγὼ τυπικὰ καὶ μὲ διακριτικότητά πῆγα στὴ βεράντα, ὅπου ἦταν ἡ θεία Κατίνα, ἡ ἐκλεκτὴ αὐτῆ συντροφιά σ' ὁλόκληρη τὴ ζωὴ τοῦ Καθηγητοῦ, μιὰ γλυκειὰ μορφὴ ἀθηναίας δέσποινας, πού ἦταν ἀδελφὴ τοῦ διακεκριμένου νομομαθοῦς Παναγιώτη Ἀραβαντινοῦ καὶ τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς Ἀναστάση Ἀραβαντινοῦ. Ἐπειτα ἀπὸ ἀρκετὴ ὥρα ἔφυγε ὁ Ὑφηγητὴς, καὶ τότε μοῦ εἶπε ὁ Καθηγητὴς: «Εἶχα μιὰ ωραία συζήτηση —ὅπως πάντοτε— μὲ τὸν Κων/τῖνο Τσάτσο· μοῦ ἔδειξε τὰ πρῶτα δοκίμια τῆς νέας του μελέτης πού τυπώνει γιὰ *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*· καὶ προσέθεσε: «σοῦ συνιστῶ, ἀγαπητέ μου, ὅταν κυκλοφορήσῃ τὸ βιβλίο νὰ τὸ ἀγοράσῃς καὶ νὰ τὸ διαβάσῃς προσεκτικὰ ὅχι μόνον μιὰ φορὰ· εἶναι μιὰ ἀξιόλογη μελέτη πού ἐρευνᾷ ὅλα τὰ δύσκολα θέματα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου πού συνδέονται ἅμεσα καὶ μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου· θὰ κατατοπισθῇς σ' αὐτά, καὶ θὰ βοηθηθῇς ἀποφασιστικὰ στοὺς προσανατολισμούς σου».

α. Τὸ βιβλίο τοῦ Κ. Τσάτσου κυκλοφόρησε ἔπειτα ἀπὸ λίγο καιρό, πρὶν

24. Μελέται, σ. 57.

ἀκόμα κυκλοφορήσῃ τὸ ἐξ ἴσου ἀξιόλογο βιβλίον τοῦ τότε Ὑφηγητοῦ στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Θεσσαλονίκης Ἀλεξάνδρου Λιτζεροπούλου ποῦ εἶχε ὡς τίτλον: *Ἡ νομολογία ὡς παράγων διαπλάσεως τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου - Σύγχρονος ἐπιστήμης καὶ ἐλληνικῆς δικαστηριακῆς πρακτικῆς*. Ἐγραφε τότε ὁ Λιτζερόπουλος στὸν πρόλογον τῆς μελέτης του: «Ἡ συγγραφὴ τῆς παρούσης ἐργασίας εἶχεν ἤδη πολὺ προχωρήσει, ὅτε ἐλάδομεν γνῶσιν τῆς ἐκτενοῦς πραγματείας τοῦ φίλου καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν κ. Κ. Τσάτσου ἐπὶ τοῦ Προβλήματος τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου (Ἀθῆναι 1932). Ὁ ἀναγνώστης τοῦ παρόντος ἔργου θὰ συμπληρώσῃ ἐπωφελέστατα τὸ θεωρητικὸν μέρος τῆς μελέτης μας διὰ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἔργου τοῦ κ. Τσάτσου, ὁ ὁποῖος προσφέρει εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἐπιστήμην βαθυτάτην δογματικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ἔρευναν τοῦ θέματος. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ, παραλλήλως, ἡ ἐλπίς, ὅτι καὶ ἡ ἰδική μας ἐργασία δὲν ἀποβαίνει ἄχρηστος μετὰ τὴν τοῦ κ. Τσάτσου, ἐφ' ὅσον κυρίως —ὡς καταφαίνεται ἐκ τῆς συνεχείας τοῦ κειμένου— ἀπεβλέψαμεν εἰς τὸ νὰ δώσωμεν εἰς τὸ ἔργον μας τὴν μορφήν ἐνὸς ἐγχειριδίου ἐφηρμοσμένης, οὕτως εἰπεῖν, εἰς τὸ ἐλληνικὸν δίκαιον τελεολογίας».

Αὐτὰ ἦσαν τὰ δύο ἔργα —καταστατικῆς θὰ ἔλεγα σημασίας γιὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ δικαίου— ποῦ ἐπηρέασαν ἄμεσα τόσο τὴ θεωρίαν ὅσο καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς νομολογίας πρὸς τὴν τελεολογικὴ κατεύθυνσιν. Καὶ κατέλαβε δεσπόζουσα θέσιν ἡ μελέτη τοῦ Κ. Τσάτσου· διότι πράγματι προσέφερε «εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἐπιστήμην βαθυτάτην δογματικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ἔρευναν τοῦ θέματος». Κι ἔτσι ἔφθασε ἡ στιγμή γιὰ τὴν καθηγεσία του. Ἐκλέγεται καὶ διορίζεται ἑκτακτος Καθηγητὴς στὴν συσταθεῖσα αὐτοτελὴ ἔδρα τῆς *Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Ἐπιστήμην τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*, στὴν Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (12.9.1932).

6. Δὲν πρόκειται νὰ ἀναλύσω τὸ περιεχόμενον τῆς θαυμασίας αὐτῆς μελέτης. Θὰ περιορισθῶ μόνον νὰ καταχωρήσω —γιὰ κατατοπισμὸν τοῦ ἀναγνώστη— μία περικοπὴ ἀπ' τὴν ὡραία προσφώνησιν τοῦ Κων/τίνου Τριανταφυλλοπούλου κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ Κων/τίνου Τσάτσου ὡς Ἀκαδημαϊκοῦ, καὶ δύο ἄλλες περικοπὲς ἀπὸ δύο μελέτες τοῦ Τσάτσου. Ἐλεγεν ὁ Τριανταφυλλόπουλος: Ἡ μελέτη αὐτὴ «καλύπτει πάντα σχεδὸν τὰ προβλήματα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου καὶ ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀπόψεως εἶναι εὐτυχὴς ἡ ἐλληνικὴ βιβλιογραφία, ἐπειδὴ ἔργον ἀναλύον τόσο ἐν βάθει ὅσον καὶ ἐναργῶς τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν διεθνή παραγωγὴν²⁵». Καὶ ἔγραφε, σχετικὰ

25. Ὁ.π., (ὑποσ. 3), σ. 10.

πρόσφατα, ο Τσάτσος: «Ἡ τελολογία εἶναι μία μορφή σκέψεως πού τή θεωρῶ ἀναγκαία γιά ὅλο τόν κόσμο τῆς πράξεως, ἀλλά πού προσλαμβάνει τήν ἐντελέστερη μορφή της στό δίκαιο. Ἡ κλιμακωτή δομή τῶν κανόνων τοῦ δικαίου, ἡ κλιμακωτή δομή τῶν ὀργάνων τῆς πολιτείας, εἶναι ἐκφράσεις τῆς τελολογίας. Ἀποτελοῦν τήν ἀναγκαία ἐξειδίκευση γιά νά συνδεθῇ τὸ ἀπόλυτο δέον τῆς πράξεως μέ τήν ἀτομική πράξη τοῦ καθενός. Τελολογική εἶναι καί ἡ ἐρμηνεία του, ὅχι διότι ἡ τελολογία εἶναι μία μέθοδος ἀπλῶς πρόσφορος γιά τήν καλλίτερη κατανόηση τῶν νοημάτων του, γιά τήν πλήρωση τῶν κενῶν τοῦ συστήματος ἢ τήν ἄρση τῶν ἀντιφάσεων του, ἀλλά διότι ἡ τελολογία ἐνυπάρχει παντοῦ ὅπου γιά νά ἐννοήσωμε μία πράξη πρέπει νά ξέρωμε ποῦ στοχεύει. Ἀπό ἐκεῖ κρίνομε τήν ἀξία ἢ τήν ἀπαξία του. Ἡ μέθοδος ἐπομένως αὐτή ἰσχύει ὅπου ἀντικείμενο ἔρευνας εἶναι πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ὁλόκληρη ἡ ἱστορία καί ἐπομένως καί τὸ δίκαιον²⁶». Καί παλαιότερα ἐτόνιζε: «Ἡ τελολογική ἐρμηνεία τοῦ δικαίου ἔχει καί αὐτή εἰδικά τινά θέματα, τὰ ὁποῖα ἔθιξα εἰς τὸ *Πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου* καί ἄλλα τὰ ὁποῖα μένουν ἀνεξερευνήτα. Θὰ εἶναι εὐκταῖον ἢ μελέτη τοῦ προβλήματος αὐτοῦ νά προχωρήσῃ εἰς τὰ καθ' ἕκαστον, διότι τοῦτο θὰ συμβάλῃ καί εἰς τήν ἔτι σαφεστέραν καί ἀρτιωτέραν διατύπωσίν της. Δέν νομίζω ὅμως ὅτι τὰ εἰς τήν μελέτην αὐτὴν ἀναπτυχθέντα βασικά θέματα δύνανται νά ἀνατραποῦν ἀπὸ ἀντιθέτους θεωρίας. Ἀποτελοῦν μίαν λογικὴν ἀναγκαιότητα. Ἡ μεθοδολογία τοῦ δικαίου δέν δύναται νά ἐξέλθῃ ἀπὸ τὰ πλαίσια τὰ ὁποῖα διαγράφει ἡ θεωρία περὶ τελολογικῆς ἐρμηνείας αὐτοῦ²⁷».

4. Ἐκεῖνο τὸν καιρὸ προέβλεπε ὁ Ὁργανισμὸς τοῦ Πανεπιστημίου ὅτι ἦταν καθήκον τοῦ διοριζομένου καθηγητοῦ νά κάμῃ ἑναρξὴ τῆς διδασκαλίας του «ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ πανεπιστημίου δι' ἑναρκτηρίου λόγου γινομένου δημοσίᾳ». Ἦταν ἡ ἐπίσημη τελετὴ ὑποδοχῆς τοῦ νέου Καθηγητοῦ, πού, μετὰ τὴν προσφώνηση τοῦ Πρύτανη, ἀκολουθοῦσε ἡ ἐκφώνηση τοῦ λόγου πού ἦταν πάντοτε γενικώτερης ἐπιστημονικῆς σημασίας καί τελοῦσε σὲ συνάρτηση μέ τὶς ἐπιστημονικὲς κατευθύνσεις πού ἐπρόκειτο νά ἀκολουθήσῃ ὁ νέος Καθηγητής. Αὐτὴ ἡ παράδοση ἦταν ἀπὸ τὶς ὠραιότερες τῆς ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου. Ἀρχισε ὅμως νά ἀραιώνῃ στὴν ἀνελεύθερη περίοδο τῆς δικτατορίας, γιά νά σβῇ δυστυχῶς ὀριστικὰ μαζὶ μέ τὴ σκιά τοῦ νόμου - πλαισίου, πού τόσα πολλὰ καί ἀνεπίτρεπτα τραύματα προξένησε στὴν πανεπιστημιακὴ ἰδέα.

Ὁ ἑναρκτήριος λόγος τοῦ Τσάτσου εἶχε ὡς θέμα: «Ἡ ἀποστολὴ τῆς

26. Ὁ.π., (ὑποσ. 7), σ. 558.

27. *Μελέται*, σ. 12.

Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ» καὶ ἐκφωνήθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ ἔτους 1933. Γεμάτη ἡ Αἴθουσα τῶν Τελετῶν μὲ ὅλες τὶς διακεκριμένες προσωπικότητες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ὁ λόγος τοῦ ἐντυπωσιακός. Δὲν ἄγγιξε μόνον τὰ αἰτώματα τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ἀλλὰ καὶ ὑπέδειξε στὴ νέα γενιά, μὲ σαγηνευτικὸ τρόπο καὶ ἀδιάσειστη πειστικότητα, τὸ δρόμο τῆς ἐπιστημονικῆς πορείας ποὺ σταθερὰ χάραξε ἡ ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία, «κατ' ἐξοχὴν φιλοσοφία ἑλληνικὴ».

Βαθύτατος λόγος φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, μὲ εἰδικώτερη ἀνάλυση τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας, τῆς παιδείας καὶ τοῦ δικαίου, μέσα στὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν. Διακηρύσσει: «Ἡ πολιτεία εἶναι κυρίως καὶ πρωτίστως μέγα καθίδρυμα παιδείας. Δὲν ὑπηρετεῖ εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας μόνον ἀρνητικῶς, ἀποτρέπουσα τὴν προσβολὴν τῆς ἐξωτερικῆς ἐλευθερίας ἐνὸς ἐκάστου παρ' ἄλλων, ἀλλὰ καὶ θετικῶς, ἀποβλέπουσα, ὡς ἀληθῆς παιδαγωγός, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν, τὴν πλήρη ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἀνθρώπου... Οὔτε ἡ δυναμικὴ ἐπικράτησις οὔτε ἡ ὑλικὴ εὐδαιμονία νοοῦνται ὡς ὕπατοι σκοποὶ τῆς πολιτείας. Εἶναι ταῦτα μέσα, συνήθως ἀναγκαῖα, πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ μόνου κατὰ λόγον δυνατοῦ σκοποῦ. Ὁ σκοπὸς δὲ αὐτὸς εἶναι ἡ παιδεία, ἡ ἐπὶ τοῦ παρελθόντος στηριζομένη, ἀλλὰ πρὸς τὰς νέας δυνάμεις τῆς ζωῆς στρεφομένη, παιδεία πρὸς ἀρετὴν²⁸». Ἐπισημαίνει: «Ἡ πάλη τοῦ ἰδεοκράτου κατὰ τῆς θεωρίας τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ διεξάγεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον δι' ὅπλων ἐπιστημονικῶν ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ κονίστρᾳ. Οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνας τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, καὶ οἵασδήποτε ἄλλης κοινωνικῆς τάξεως, ὅσον καὶ ἂν πρῶτον μέλημα τῶν ὁπαδῶν ἀκριβῶς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, παρ' ἡμῖν ἰδίᾳ, ὑπῆρξεν ἡ σύγχυσις τῶν δύο τούτων ἀσχέτων ἀγώνων, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ νὰ προσδώσουν εἰς τὴν ἰδεοκρατικὴν κατεύθυνσιν τὸν χαρακτήρα ἀντιδραστικῆς ἰδεολογίας²⁹». Καὶ καταλήγει μὲ μία στροφή ὑψηλοῦ ἐθνικοῦ παλμοῦ: «Ἄν ἐπιστρέψωμεν εἰς τὰ βαθύτερα νοήματα τῆς ψυχῆς μας, ἂν ἀφήσωμεν ἐλεύθερα νὰ ἀκουσθῇ ἡ φωνὴ τῆς ἱστορικῆς ἡμῶν συνειδήσεως, ἡ φιλοσοφία τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἰδεῶν θὰ ἀναστηθῇ ἀφ' ἑαυτῆς εἰς τὴν γῆν εἰς τὴν ὁποίαν τὸ πρῶτον ἐβλάστησε καὶ ἐν ᾗ ἀπέδωκε τοὺς ἀγλαοὺς καρπούς της. Ἡ ἰδεοκρατία πηγάζει ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας, συμβολίζεται εἰς τὰ ἀρχαῖα ἡμῶν μνημεῖα, καὶ ἐνσαρκοῦται εἰς τὰς πτυχὰς τῶν ὁρέων μας καὶ εἰς τὸ φῶς τοῦ οὐρανοῦ μας³⁰». Ἐκεῖνο τὸ ἀλησμόνητο δειλινὸ ἦταν γιὰ μᾶς —τοὺς τριτοετεῖς τότε φοιτητές— μία

28. Μελέται, σ. 34, 35.

29. Μελέται, σ. 41-42.

30. Μελέται, σ. 42.

ἐπιστημονική εὐλογία, πὺν μᾶς συνώδευσε στὴ ζωὴ μας καὶ ἐδρόσιζε πάντα καὶ τὴ σκέψη μας καὶ τὴν καρδιά μας.

5. Ἡ περίοδος 1930-1935 ἦταν μία ἀπ' τὶς φωτεινότερες ἐποχὲς τῆς Νομικῆς Σχολῆς. Κυριαρχοῦσα ἡ φυσιогνωμία τοῦ Δημητρίου Παππούλια μὲ τὴ διδασκαλία τῶν Εἰσηγήσεων τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου καὶ τῶν Γενικῶν Ἀρχῶν τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου. Ἦταν ὁ ἐνθερμος ὑποστηρικτὴς τῆς ἐνότητος τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ καὶ μέχρι σήμερα, ἀκολουθώντας ἔτσι τὴν χρυσὴ γραμμὴ τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Ἐξέχουσες ὁμῶς μορφὲς καὶ οἱ ἄλλοι καθηγητὲς: Ὁ Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος, μὲ τὴ φιλοσοφικὴ του σκέψη, τὴν γλαφυρότητα τῆς ἐκφράσεως καὶ τὴν ἀσύγκριτη ἱκανότητα νὰ μᾶς ὀδηγῇ στὶς βασικὲς ἀλλὰ καὶ λεπτὲς ἐννοιες τοῦ δικαίου καὶ εἰδικώτερα τοῦ ἐνοχικοῦ. Ὁ Γεώργιος Μπαλῆς μὲ τὴν ἐννοιολογικὴ του σαφήνεια καὶ τὴν ἀκρίβεια τῆς διατυπώσεως, πὺν συνέδεε θεωρία καὶ πράξη κατὰ τρόπον ἀξιόλογο. Ὁ Γεώργιος Μαριδάκης, μὲ τὴν κομπὴ ἐκφραση, τὴ ρητορικὴ του ἱκανότητα καὶ τὸ ἐπιβλητικὸ του παράστημα, πὺν κατῴρθωνε νὰ φέρνῃ στὴ γεμάτη ἀπὸ ἀκροατὲς αἴθουσα τὴ δροσιὰ τῆς ἀγαπημένης του Σίφνου καὶ νὰ φτερουγίζῃ ἀνάλαφρα τὴ σκέψη του στὸν ὠραῖο αὐτὸ χῶρο τοῦ Ἰδιωτικοῦ Διεθνοῦς Δικαίου. Ὁ Στυλιανὸς Σεφεριάδης, κομπὸς πάντοτε καὶ στὴν ἐμφάνιση καὶ στὴ διδασκαλία, πὺν μας παρουσίαζε μὲ φωτεινὲς πινελιὲς τὴ ζωντάνια ἀλλὰ καὶ τὰ δυσχερῆ θέματα τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου, μὲ τὶς ἱστορικὲς του ἀναδρομὲς, καὶ μὲ τὴν παντοτινὴ πίκρα τῆς χαμένης πατρίδας του τῆς Σμύρνης, καὶ μὲ τὴν ἐπισήμανση πάντοτε τῆς δολιότητος τῆς Τουρκίας στὴ διαρκὴ παράβαση τῶν διεθνῶν συνθηκῶν. Δὲν θὰ λησμονήσω ὁμῶς καὶ τὴν διπλωματικὴ του ἱκανότητα, ὅταν σὲ ἓνα μάθημά του κατὰ τὸ ἔτος 1932 —μὲ παρουσία μιᾶς ὁμάδας Τούρκων φοιτητῶν πὺν εἶχαν ἔλθει στὴν Ἀθήνα σὰν πανεπιστημιακὴ ἐκδήλωση τῆς τότε ἐλληνο-τουρκικῆς φιλίας— ἀναγκάσθηκε νὰ ἀναπτύξῃ τὸ θέμα σὲ ἄψογη γαλλικὴ γλῶσσα, καὶ νὰ κλείσῃ τὴν ὁμιλία του γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀνάγκη αὐτῆς τῆς φιλίας, μὲ μία εὐστροφὴ ἀναδρομὴ στὶς πληγὲς τοῦ παρελθόντος. Ὁ Κωνσταντῖνος Ράλλης, ὁ σεβάσμιος αὐτὸς Καθηγητὴς καὶ βαθὺς ἐπιστήμων τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, μὲ τὴν χριστιανικὴ του ἀγάπη, πὺν ἦταν ἐκδηλὴ τόσο στὴ διδασκαλία ὅσο καὶ στὴν ὅλη πρὸς τοὺς φοιτητὲς συμπεριφορὰ του· ἐντυπωσιακὴ δὲ ἡ ἀκριβόλογη διατύπωση τῶν ἐννοιῶν σὲ ἄψογη καθαρεύουσα κατὰ τὴ διδασκαλία ὅχι μόνον τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἀλλὰ καὶ τοῦ Ποινικοῦ, τὸ ὁποῖο, κατ' ἀνάθεση μᾶς ἐδίδαξε, γιὰτὶ εἶχε ἀποχωρήσει τότε ὁ Καθηγητὴς καὶ ἀξιόλογος ἐπιστήμων τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου ὁ Τιμολέων Ἡλιόπουλος. Ὁ Θεόδωρος Ἀγγελόπουλος καὶ ὁ Θρασύβουλος Πετιμεζᾶς, ὁ πρῶτος τῆς ἑδρας τοῦ

Διοικητικοῦ Δικαίου καὶ ὁ δεύτερος τοῦ Ἐμπορικοῦ Δικαίου, μὲ τὴν ἡρεμὴ διδασκαλία καὶ τῶν δύο, τὴ γλυκύτητα τῆς ἐκφράσεως καὶ τὴ λιτὴ ἀκριβολογία των. Ὁ Ἀνδρέας Ἀνδρεάδης στὸ μάθημα τῆς Δημοσίας Οἰκονομίας, ὁ γνωστότερος στὸ διεθνῆ χῶρο μὲ τὴν ἐκπληκτικὴ ἀλλὰ καὶ ἱστορικὴ εὐρυμάθειά του, ποὺ πολλὰς φορές τὸν παρέσυρε σὲ χαριτωμένες παρεκβάσεις, ποὺ μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἦταν, ὅταν στὸ δεύτερο ἔτος ποὺ δίδασκε εἶχε καθυστερήσει νὰ ἀρχίσῃ τὶς παραδόσεις του, γιατί ἀπουσίαζε στὴν Ἰαπωνία, ὅπου ἔκανε διαλέξεις γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἰαπωνίας. Κατὰ τὴν ἑναρξὴ δὲ τῶν παραδόσεών του μᾶς κατετόπισε καὶ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάστασιν αὐτῆς τῆς χώρας καὶ μᾶς ὑπέδειξε νὰ διαβάσωμε τὶς διαλέξεις του στὴ *Revue de deux Mondes* ὅπου ἐπρόκειτο νὰ δημοσιευθοῦν! Ὁ Κυριάκος Βαρβαρέσος στὸ μάθημα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, σαφὴς, μεθοδικὸς καὶ ἀναλυτικὸς, μὲ τὴ μεγάλη του πείρα καὶ τὴν σαφήνειαν τῆς παρουσιάσεως τῶν βασικῶν τοῦ κλάδου του θεμάτων. Καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σβώλος μὲ τὴ φωτεινὴ του διδασκαλία στὸ Συνταγματικὸ Δίκαιο, καὶ τὸ συσχετισμὸ τῶν εἰδικωτέρων θεσμῶν μὲ τὰ ἱστορικὰ καὶ κοινωνικὰ δεδομένα καὶ τὴ βαθύτερη αὐτῶν δύναμις. Καὶ οἱ ἑκτακτοὶ τότε νέοι Καθηγηταί: ὁ Ξενοφὼν Ζολώτας, νέος δυναμικὸς ἐπιστήμων ποὺ ἐλάμπρυνε ἔπειτα τὴν ἑδρὰ· ὁ Γεώργιος Ράμμος ποὺ ἔδωσε νέα πνοὴ στὸν κλάδο τοῦ Ἀστικοῦ Οἰκονομικοῦ Δικαίου μὲ τὴν ἀκάματη ἐργατικότητά του καὶ τὴν διεθνῆ του προβολή· ὁ Νικόλαος Χωραφᾶς ποὺ ἀνήγαγε τὴν ποινικὴ ἐπιστήμην σὲ ὑψηλὸ καὶ ζηλευτὸ ἐπίπεδο· καὶ ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος στὴ νέα ἑδρὰ τῆς Κοινωνιολογίας, μὲ τὴ ρητορικὴ του ἱκανότητα καὶ τὴν κυματίζουσα σκέψιν του, ποὺ μᾶς ἀποκάλυπτε τὶς βαθειὰς πτυχὲς στὶς σχέσεις κοινωνιολογίας καὶ δικαίου.

6. Σ' αὐτὴ τὴν πανεπιστημιακὴ ἀτμόσφαιρα ἡ διδασκαλία τοῦ Κ. Τσάτσου ἦταν σαγηνευτικὴ, μὲ τὸν παλλόμενον λόγον καὶ τὸν βαθύτατον φιλοσοφικὸ στοχασμὸ στὴν ἀνάλυσιν τῶν πιὸ λεπτῶν φιλοσοφικῶν θεμάτων, ἀπ' τὴν «ἀρχὴ τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος» καὶ μέχρι τῆς «ἱστορίας τῆς ιδέας τοῦ δικαίου» καὶ τοῦ «συστήματος τῶν ἀξιῶν». Καὶ παράλληλα πρὸς τὴ διδασκαλία, τὸ Φροντιστήριον τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου στὸ ὁποῖο ἡ ἀπὸ τότε φιλοσοφικὴ ὀξύνεια τοῦ Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου ἐντυπωσίαζε. Ἦταν μάλιστα ὁ Κ. Τσάτσος ὁ πρῶτος στὴ Νομικὴ Σχολὴ ποὺ δίδαξε Γενικὰς Ἀρχὰς Ἀστικοῦ Δικαίου στὴ δημοτικὴ, μετὰ τὸν πρόωρον θάνατον τοῦ Παππούλια, ὅταν μιὰ χρονιά δὲν κατώρθωσε νὰ διδάξῃ ὁ Μαριδάκης αὐτὸ τὸ μάθημα, ποὺ τὸ δίδασκε κατ' ἐντολὴν τῆς Σχολῆς. Ἦμουν τότε τεταρτοετής, ἐνῶ οἱ Γενικὰς Ἀρχὰς διδάσκονταν στὸ πρῶτον ἔτος. Ἐπῆγα ὅμως νὰ τὸν ἀκούσω, γιατί ἡ διδασκαλία στὴ δημοτικὴ καὶ μάλιστα σὲ μάθημα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου ἀποτελοῦσε ρῆγμα στὴν παράδοσιν τῆς Σχολῆς. Στὴν ἀρχὴ —συνηθισμένος στὴν καθαρεύουσα

τῶν ἄλλων Καθηγητῶν— μου φάνηκε κάπως περίεργη ἡχητικὰ ἢ ὅλη ὁρολογία ποὺ χρησιμοποιοῦσε· ἀλλ' ἔπειτα ἀπὸ λίγο χρόνο ἢ ὅλη διδασκαλία ἦταν ρέουσα, καὶ πάρα πολὺ εὐχάριστη ἢ ἐννοιολογικὴ σαφήνεια, γιὰ πρωτοετεῖς μάλιστα φοιτητές.

7. Μ' αὐτὰ τὰ ἐπιστημονικὰ ἐφόδια ἀποφοιτήσαμε. Καὶ ἀκολουθήσαμε ἔπειτα διάφορους δρόμους ὁ καθένας ἀπ' τοὺς μαθητές του. Συντροφιά μας ὅμως πάντα τὸ *Ἀρχεῖο Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν* καὶ οἱ συνεχιζόμενες μελέτες τοῦ Κ. Τσάτσου, ποὺ ὠλοκλήρωσαν τὸ τελολογικὸ του σύστημα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου. Σύνοψη δὲ τοῦ ὅλου ἐπιστημονικοῦ του ἔργου περιέχεται στὸ *Ἐπίμετρον* (1978) ποὺ πρόσθεσε στὴ δεύτερη ἐκδοση τῆς μελέτης του: *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*, μὲ πρόλογο τοῦ Κ. Δεσποτοπούλου καὶ μὲ προσθήκη τῆς νεώτερης σχετικῆς βιβλιογραφίας ἀπ' τὸν Π. Σούρλα. Ἡ σκέψη ὅμως τῆς ἀνατυπώσεως εἶχε ὡς ἀφετηρία μία συζήτηση ποὺ εἶχα μαζί του λίγο καιρὸ πρὶν ἀναλάβῃ τὰ καθήκοντα τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Τοῦ διετύπωσα τότε τὴν παράκληση πολλῶν νὰ ἐπανεκδώσῃ τὸ ἐξαίρετο αὐτὸ βιβλίο ποὺ εἶχε πρὸ πολλοῦ ἐξαντληθῇ, καὶ τοῦ προσέθεσα, ὅτι θὰ ἔπρεπε, ὅταν πρωτοεκδόθηκε νὰ εἶχε μεταφρασθῇ στὴ γερμανικὴ ἢ καὶ στὴ γαλλικὴ γλῶσσα. Μοῦ ἀπήντησε μὲ τὸν ἥρεμο ἐκεῖνο τρόπο καὶ μοῦ εἶπε: «ἀγαπητέ μου, ἦταν σφάλμα μου ποὺ δὲν εἶδε τὸ φῶς ἡ μελέτη αὐτὴ καὶ σὲ μιὰ ξένη γλῶσσα· ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπανεκδοθῇ τώρα θὰ ἔπρεπε νὰ γίνουν συμπληρώσεις σὲ κάθε παράγραφο, ποὺ οἱ ἀσχολίες μου τὶς ἀποκλείουν». Τοῦ ἀπήντησα, ὅτι τὸ ἔργο εἶναι κλασσικὸ καὶ θὰ εἶχε τὴν ἴδια ἀξία καὶ ἂν κυκλοφοροῦσε γιὰ πρώτη φορὰ τώρα καὶ σὲ ὁποιαδήποτε μάλιστα ξένη γλῶσσα. Μὲ εὐχαρίστησε γιὰ τὴ σκέψη μου, καὶ μοῦ προσέθεσε: «θὰ τὸ σκεφθῶ γιὰ ἀνατύπωση, ἴσως μὲ κάποιο ἐπίμετρο». Καὶ πραγματοποιήθηκε ἔτσι ἡ ἐπανεκδοση τοῦ βιβλίου ποὺ ἔγινε ἀνάρπαστο ἀπ' τὸ νομικὸ κόσμο, ὡς τὸ πολυτιμότερο βιβλίο τόσο γιὰ τὴ θεωρία ὅσο καὶ γιὰ τὴν πράξη στὸ δύσκολο χῶρο τῆς ἐρμηνείας καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου.

III

1. Ἡ ἀξία ὁποιουδήποτε συστήματος Φιλοσοφίας Δικαίου κρίνεται ἀπὸ δύο κυρίως ὄψεις: ἀπ' τὴ σταθερότητα τῆς θεμελιώσεώς του, καὶ ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητά του διατυπouμένου συστήματος ὡς πρὸς τὴν λειτουργία καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τοῦ δικαίου. Ἡ ἀφετηρία τοῦ ἰδεοκρατικοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ Κ. Τσάτσου, ἡ ἰδέα δηλαδὴ τοῦ δικαίου, εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀκλόνητη. Χαρακτηριστικὴ ἢ τελικὴ περικοπὴ στὸ *Ἐπίμετρο* τῆς δεύτερης ἐκδοσης τοῦ βιβλίου του. «Αἱ πηγαὶ —γράφει— ἀπὸ τὰς ὁποίας ἦντλησα διὰ νὰ διαμορφώσω τὴν σκέψιν μου,

οί ὁδηγοί μου εἰς τὸν δρόμον μου, εἶναι φανεροὶ εἰς τοὺς γνώστας τῶν πραγμάτων. Ὁ Πλάτων τῆς *Πολιτείας*, τοῦ *Πολιτικοῦ* καὶ τοῦ *Φαίδρου*, ὁ Κἀντ τῶν τριῶν *Κριτικῶν* καὶ οἱ ἐπίγονοί του, κυρίως ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι ἐπεξεργάσθηκαν τὴν ἔννοιαν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κοινωνίας, ὁ Βίντελμπαυτ, ὁ Μὰξ Βέμπερ καὶ προπαντὸς ὁ Ρίκερτ, τὸν ὅποιον ηὐτύχησα ὡς σπουδαστῆς νὰ παρακολουθήσω ἐπὶ τρία ἔτη. Ὁ χρόνος, ὁ ὅποιος ἔκτοτε παρήλθε, μὲ ἐστερέωσε εἰς τὰς πεποιθήσεις αὐτὰς καὶ οὕτω πενήτηκοντα ἐτῶν μελέται ἴσως νὰ ἐνεπλούτισαν τὴν σκέψιν μου ἀλλὰ δὲν τὴν ἀπεμάκρυναν ἀπὸ τὴν κοίτην εἰς τὴν ὁποίαν ἐξεχύθησαν πρὸ πολλῶν ἐτῶν». Ἀκολούθησε δηλαδὴ ὁ Κ. Τσάτσος τὸν ὥραϊο ἐκεῖνο ἐπιστημονικὸ δρόμο τοῦ Διδασκάλου του ποὺ ἐπιγραμματικὰ διατύπωσε ὁ ἴδιος ὁ Ricker στὸν τίτλο τῆς ὥραιας του μελέτης μὲ τὴν ὁποία ἐγκαινίασε τὴν ἔκδοση τοῦ *Ἀρχείου Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν*. Στὴ μελέτη του αὐτὴ μὲ τίτλο: «Ἡ αἰωνία νεότης τῶν Ἑλλήνων», περιέχεται καὶ ἡ ἀκόλουθη χαρακτηριστικὴ φράση: «Στρεφόμενοι πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ κατανοοῦντες ἐκ τῶν ὑστέρων τὰ νοήματα αὐτῶν, δυνάμεθα καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ γίνωμεν νέοι δι' ἐκείνων, καὶ οὕτω πῶς νὰ συμμετάσχωμεν τῆς αἰωνίας νεότητος αὐτῶν». Αὐτὰ ἃς ἔχουν ὑπ' ὄψιν ἐκεῖνοι τῆς νέας γενιᾶς, ποὺ νομίζουν ὅτι μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου ἀλλὰ καὶ τὴν σύγχρονη ἑλληνικὴ νομικὴ σκέψιν μὲ μαρξιστικὴ ἀφετηρία, ποὺ διαψεύσθηκε ὀριστικὰ ἀπ' τὰ σύγχρονα συγκλονιστικὰ διδάγματα τῆς ἱστορίας, καθὼς καὶ ἐκεῖνοι ποὺ νομίζουν ὅτι ὁποιοδήποτε θετικὸ δίκαιο στηρίζεται στὴ φύσιν, ὡς οὐσία τοῦ δικαίου!

2. Ἄν δὲν ὑπῆρχε τὸ Σύστημα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Κ. Τσάτσου, καὶ παράλληλα τὸ Σύστημα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου, δὲν θὰ ὑπῆρχε στὴ χώρα μας οὔτε ἡ μεταγενέστερη ἰδεολογικὴ φιλοσοφικὴ ἀνθησις, οὔτε ἐπίσης καὶ ἡ ποικιλόμορφη ἐπιστημονικὴ κίνησις στὴ Γενικὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου μὲ τὶς σημαντικὰς προεκτάσεις της στοὺς εἰδικώτερους κλάδους αὐτοῦ. Ὑπῆρξαν βέβαια ἀποχρώσεις ἀλλὰ καὶ ἀποκλίσεις στὴν ἐπιστημονικὴ πορεία τῶν μαθητῶν του — ἀπόρροια τῆς εἰδικώτερης ἐμβαθύνσεως στὰ ἐπιλεγέντα θέματα — χωρὶς ὅμως ὑπέρβασις τοῦ ἰδεολογικοῦ πλαισίου. Ἰδιαίτερη χαρακτηριστικὴ ἀπόκλιση παρουσίασε καὶ παρουσιάζει ἡ βαθυστόχαστη φιλοσοφικὴ κατεύθυνσις τοῦ Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου, ἀρχικὰ μὲ τὴν πρωτότυπὴ διδακτορικὴ διατριβή του: *Τὸ δικαίωμα ὡς διανόημα τοῦ νομοθέτου* (1937), καὶ ἔπειτα μὲ τὴν λεπτομερὴ καὶ φωτεινὴ ἀνάλυσιν τῆς «πραξιολογίας», ὡς «παλίντροπης - δυνατοδεοντολογικῆς πρόδρασης», ποὺ ἦταν ἡ ἀφετηρία μιᾶς εὐρύτερης προοπτικῆς σὲ ἀξιόλογα μεταγενέστερα μελετή-

ματά του³¹. ἐνῶ πλησιέστερη στὸν κύκλο τῶν ἰδεῶν τοῦ Κ. Τσάτσου ἦταν ἡ θέση τοῦ ἐπίσης μαθητοῦ του καὶ πολυτίμου φίλου μου Ἑμμανουὴλ Μιχελάκη, ποὺ τὸν διαδέχθηκε στὴν ἔδρα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου, καὶ τοῦ ὁποίου ὁ πρόωρος θάνατος ὑπῆρξε πλήγμα γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστῆμη³².

3. Τὸ τελολογικὸ ἐξ ἄλλου σύστημα, τοῦ Κ. Τσάτσου δὲν ἦταν μόνον ἄψογο ὡς πρὸς τὴν ὅλη του δομὴ, ἀλλὰ καὶ ἀπετέλεσε τὴ σταθερὴ βάση γιὰ θεωρητικὴ περαιτέρω ἐμβάθυνση σὲ πολλὰ δυσχερῆ θέματα. Ἡ μελέτη του, εἰδικώτερα, γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ δικαίου, ἐπέδρασε ἀποφασιστικά, τόσο στὴν περαιτέρω διερεύνηση μερικωτέρων ἐρμηνευτικῶν ζητημάτων, ὅσο καὶ στὴ διάπλαση τῆς νεώτερης νομολογίας. Ὅσους χρήσιμους καρποὺς ἀπέδωσε ἡ ὠραία μελέτη τοῦ Λιτζεροπούλου: *Ἡ νομολογία ὡς παράγων διαπλάσεως τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου* (1932), ἄλλους τόσους, ἂν μὴ καὶ περισσότερους, θὰ ἀπέδιδε μιὰ νέα γενικώτερη μελέτη ποὺ θὰ εἶχε ὡς τίτλο: *Ἡ τελολογία ὡς παράγων διαπλάσεως τοῦ δικαίου ὑπὸ τὸ φῶς τῆς νομολογίας*. Διότι μιὰ τέτοια μελέτη θὰ ἀπεκάλυπτε τὴ βασικὴ συμβολὴ τοῦ Κ. Τσάτσου στὴν ὅλη διάπλαση τῆς νομολογίας σ' ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ δικαίου. Ἀρκεῖ ἡ ἀπάντηση ποὺ μοῦ ἔδωσαν διακεκριμένοι δικαστικοὶ —σὲ σχετικὴ ἐρώτησή μου, κατὰ πόσο τοὺς διευκόλυνε ἡ τελολογικὴ μέθοδος ἐρμηνείας τοῦ δικαίου— ποὺ ἦταν ἡ ἀκόλουθη: Ἡ τελολογικὴ, μοῦ εἶπαν, σκέψη κυριαρχεῖ πάντοτε στὶς διασκέψεις.

4. Τὸ περίεργο ἀλλὰ καὶ ἀξιοπρόσεκτο εἶναι, ὅτι ἡ ἐπίδραση τοῦ συστήματος τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Κ. Τσάτσου ἐξεδηλώθη ἀρχικὰ στὸν χῶρο τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου, ποὺ ἐθεωρεῖτο ὅτι ἦταν κατ' ἐξοχὴν κλάδος τυποκρατουμένης σκέψεως. Ἡ τιμὴ αὐτοῦ τοῦ ἀνοίγματος ἀνήκει στὸν Ε. Μιχελάκη μὲ τὴ διδακτορικὴ του διατριβή: *Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς δικονομικῆς ἀποδείξεως* (1940). Γράφει στὸν πρόλογο τῆς μελέτης: «Προσεπάθησα νὰ ὀρίσω τὸ ἀντικείμενον τῆς δικονομικῆς ἀποδείξεως ἐν ἐνότητι, εἴτε περὶ πραγματικοῦ ἰσχυρισμοῦ πρόκειται, εἴτε περὶ κανόνος δικαίου, χωρὶς νὰ παρίδω καὶ τὰς ἐπὶ μέρους διαφοράς. Ἡ ἐνότης αὕτη εὐρίσκεται μόνον ἐν τῷ ὀρισμῷ τοῦ ἀντικειμένου τῆς δικονομικῆς ἀποδείξεως ὡς ἀντικειμένου γνώσεως καὶ ἐν τῇ μεθόδῳ τῆς γνώσεως. Ἀφ' ἑαυτοῦ νοεῖται ὅτι τοιαύτη προσπάθεια μόνον ἐν στενῇ ἐννοίᾳ πρὸς τὴν Λογικὴν καὶ τὴν Φιλοσοφίαν εἶναι δυνατή.

31. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, Α' 1953, Β' 1954, βλ. τὴν καταφατικὴν βιβλιοκρισίαν τοῦ Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Νέα Ἑστία*, 1953, σ. 1434-1442.

32. Γιὰ τὸ πρῶτο τεῦχος τῆς *Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου* (1968), ποὺ πρόκανε νὰ δημοσιεύσῃ ὁ Ε. ΜΙΧΕΛΑΚΗΣ, βλ. τὴν καταφατικὴν βιβλιοκρισίαν τοῦ Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Ἑφ. Ἑλλ. Νόμ.* 35, 1968, σ. 416 ἐπ.

Πολλά τῶν δικονομικῶν προβλημάτων οὔτε νὰ τεθῶσι δύνανται ἐκτὸς τοῦ συνδέσμου αὐτῶν πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν». Ἀπὸ τὸν πρόλογο δὲ καὶ μόνον εἶναι ἐκδηλῆ ἡ ἀπήχηση τῆς διδασκαλίας τοῦ Διδασκάλου του. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν εἰδικώτερη ἐξαίρετη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος εἶναι ἐμφανέστατη ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μεθοδολογίας τοῦ Τσάτσου. Διότι μὲ ἀφετηρίαν τὴ βασικὴ σκέψη τοῦ Καθηγητοῦ του —ὅτι εἶδος τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν καὶ οἱ δεοντολογικὰ ἐργαζόμενες ἐπιστῆμες, ἀφοῦ καὶ αὐτὲς ἐξετάζουν τὸ φαινόμενο ὅχι ὡς ἐκδήλωση φυσικῶν νόμων ἀλλὰ κατὰ τὰ ἀτομικὰ καὶ ἰδιαίτερα στοιχεῖα γιὰ νὰ κριθῇ ποιὸ εἶναι τὸ δεοντολογικὸ τοῦ νόημα— κατέληξε ὁ Μιχελάκης στὸ πόρισμα ὅτι τὸ πραγματικὸ γεγονὸς ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀποδείξεως μπορεῖ νὰ ὀρισθῇ: ὡς ἡ κατὰ τὴν ἱστορικὴν μέθοδον γνῶσις τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος καὶ ἡ αἰσθητικὴ γνῶσις. Καὶ ἡ ὑφηγητικὴ ἐπίσης μελέτη του: *Περὶ τῆς ἀδίκου διαδικαστικῆς πράξεως* (1944), ἔχει τὴν ἴδια ἀφετηρίαν σκέψεων. Γράφει καὶ σ' αὐτὴν τὸν πρόλογο «... Σήμερον, ὅτε ἡ ἀναγκαιότης μιᾶς γενικῆς θεωρίας τοῦ δικονομικοῦ δικαίου εἶναι προφανής, δύναται νὰ κατανοηθῇ, ὅτι ἡ θεωρία τῆς ἀδίκου διαδικαστικῆς πράξεως καὶ τῆς ἀδίκου δίκης καταλαμβάνει ἐν τῇ γενικῇ θεωρίᾳ τοῦ δικονομικοῦ δικαίου ἐξέχουσας θέσιν. Ἀναχωρῶ ἀπὸ τὴν ἀρχήν, ὅτι τὸ δόγμα τοῦ δικαίου δὲν νοεῖται ἄνευ ἀναγωγῆς τῶν νομικῶν ἐννοιῶν εἰς ἀνωτέρας ἐννοίας, ἄνευ τῆς συστηματικῆς ἐνότητος. Ἡ ἐπιστήμη κατέχει ὡς κριτήριον τῆς ἀληθείας τὴν συστηματικὴν ἐνότητα τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς. Τοῦτο εἶναι τὸ ἀνώτατον κριτήριον, ὅπερ δύναται νὰ κατέχη...» Καὶ κατὰ τὴ διαπραγμάτευση τῆς ἀξιολογῆς ἐπίσης αὐτῆς μελέτης τονίζει: «Ἡ πρᾶξις εἶναι ἀτομικὸν ἱστορικὸν φαινόμενον καὶ τὸ νόημα αὐτῆς εἰδικὴ ἀξιολογικὴ κρίσις. Ἡ ἰσχὺς τοῦ νοήματος τῆς πράξεως δὲν εἶναι ἀνυπόθετος, ἀλλὰ δέον νὰ θεμελιούται ἐπὶ γενικωτέρων ἀξιολογικῶν κρίσεων, αὗται ἐπὶ γενικωτάτων, ἐκεῖναι δὲ ἐπὶ ἀνυποθέτου καθολικοῦ νοήματος». Μὲ αὐτὲς τὶς δύο μελέτες τὸ δικονομικὸ δόγμα ἀνάγεται στὸ ἐπίπεδο τῆς Γενικῆς Θεωρίας τοῦ Δικαίου καὶ συνδέεται ἐπίσης μὲ προβλήματα Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου. Νέα πλέον θεώρηση τοῦ δικονομικοῦ δικαίου, κατὰ τρόπο μάλιστα ποὺ προηγεῖται ἀπὸ πολλὰς ὁψεις τῆς ἀλλοδαπῆς δικονομικῆς θεωρίας.

5. Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ δική μου προσπάθεια, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ δεκαετὴ ἀλλὰ πολύτιμη δικηγορικὴ ἐμπειρία. Τὸ τελολογικὸ σύστημα τοῦ Κ. Τσάτσου ἔπρεπε πλέον νὰ δοκιμασθῇ καὶ σὲ θέματα ποὺ ἀπασχολοῦσαν ζωηρὰ τὴν πράξη. Τὸ πρῶτο βῆμα ἦταν: *Ἡ ἀναγνωριστικὴ ἀγωγή κατὰ τὸ ἐλληνικὸν δικονομικὸν δίκαιον* (1947). Τὸ νομοθετικὸ ἔρεισμα τῆς ἀναγνωριστικῆς ἀγωγῆς ἦταν ἀμφίβολο, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο κρίθηκε σκόπιμο νὰ περιληφθῇ σχετικὴ διάταξη στὸ ἄρθρο 127 τοῦ Εἰσαγωγικοῦ Νόμου τοῦ

Ἀστικοῦ Κώδικα. Τὸ ἐρώτημα ὅμως ἦταν: ἂν ἅπ' τὸ ὅλο σύστημα τῆς Δικονομίας τοῦ *Mauget* ἀπέρρεε ἡ δυνατότητα ἀνετῆς θεμελιώσεως τῆς ἀναγνωριστικῆς ἀγωγῆς σ' αὐτό. Ἡ νέα ἀφετηρία ἦταν ἡ ἔννοια τῆς λέξεως Ἀξίωσις (*Anspruch*) ποὺ ἀπαντοῦσε στὴ Πολ. Δικονομία, καὶ ἡ ὁποία δὲν εἶχε καμιά ἐννοιολογικὴ σχέση μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀξιώσεως ποὺ καθιερώθηκε στὸν Ἀστικὸ Κώδικα καὶ ἀπηχοῦσε τὴ σχετικὴ θεωρία τοῦ *Windscheid*. Ἀφοῦ λοιπὸν προσδιώρισα ἐννοιολογικὰ τὴ λέξη ἀξίωση ὡς σημαίνουσα: «τὸν νομικὸν ἰσχυρισμὸν τὸν ἐπιστηριζόμενον ἐπὶ τῶν προβαλλομένων διὰ τῆς ἀγωγῆς πραγματικῶν περιστατικῶν καὶ θεμελιούμενα καταψηφιστικόν, διαπλαστικόν ἢ ἀναγνωριστικόν αἶτημα ἐνδίκου προστασίας», ἐνέταξα τὴν λειτουργία αὐτῆς στὴν ἐνότητα τοῦ δικονομικοῦ συστήματος καὶ ἀπέδειξα ὅτι ἡ μορφή αὐτῆς ἐνδικῆς προστασίας ἀπέρρεε ἅπ' τὴν ἴδια τοῦ δικονομικοῦ συστήματος δύναμη, ὡς συνέπεια τῆς τελολογικῆς ἐντάξεως καὶ λειτουργίας σ' αὐτὸ τῆς «δικονομικῆς ἀξιώσεως». Ἡ μελέτη δὲ αὐτή, ποὺ εἶχε ὡς ἀφετηρία τὴ γενικὴ θεωρία τοῦ δικονομικοῦ δικαίου σὲ συνάρτηση μὲ τὴν τελολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ δικαίου καὶ τὸ τελολογικὸ σύστημα ἐνδικῆς προστασίας, ἀπετέλεσε τὸ βᾶθρο γιὰ τὴν περαιτέρω διαμόρφωση ὅχι μόνον τῆς ἐλληνικῆς θεωρίας ἀλλὰ κυρίως τῆς σχετικῆς νομολογίας στὸν εὐρύτατα ἐφαρμοζόμενο αὐτὸ θεσμό.

Τὸ δεύτερο βῆμα ἦταν ἡ ὑφηγητικὴ μου μελέτη: *Ἡ πιθανολόγησις ἐν τῷ Ἀστικῷ Δικονομικῷ Δικαίῳ* (1952). Ἐγγραφα στὸν πρόλογο τῆς μελέτης: «Καὶ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ ὡς προϋπόθεσιν ἐρεῦνης ἔθεσα τὴν γενικὴν θεωρίαν τοῦ δικαίου, ἐντὸς τῆς ὁποίας προσεπάθησα νὰ ἐξετάσω τὴν καθόλου ἔννοιαν τῆς πιθανολογήσεως καὶ τὰς ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεις αὐτῆς... Τὰ ἐκ ταύτης πορίσματα ἀφίστανται ἐν πολλοῖς τῶν κρατούντων, ἀλλ' ἀπορρέουν ἐκ τῆς θεωρήσεως τῆς ἀποδείξεως ἐν τελολογικῇ ἐνότητι καὶ συνάδουν πρὸς τὸ καθόλου πνεῦμα τοῦ ὑπὸ τῆς Δικονομίας καθιερουμένου συστήματος». Καὶ τῆς μελέτης αὐτῆς τὰ πορίσματα ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν τελικὴ διατύπωση τῶν σχετικῶν περὶ πιθανολογήσεως ἄρθρων τοῦ νέου Κώδικα Πολιτικῆς Δικονομίας. Ὅταν ἐκυκλοφόρησε ἡ μελέτη μου, ἦταν ὁ Κ. Τσάτσος, γιὰ λίγο καιρὸ, Νομικὸς Σύμβουλος τῆς Κτηματικῆς Τραπέζης. Ἐκεῖ τὸν ἐπισκέφθηκα. «Ἐπιτρέψατέ μου, εἶπα, Κύριε Καθηγητά, νὰ Σᾶς προσφέρω τὴν ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ μελέτην μου, ποὺ ἀποτελεῖ κι αὐτὴ πλήρη ἀπόδειξη καὶ ὅχι πιθανολόγηση τῆς ἀξίας τοῦ τελολογικοῦ Σας συστήματος καὶ στὸν κλάδο τοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου!» Ἐγέλασε μὲ τὸ ἀνεπίτρεπτο εὐφυολόγημά μου καὶ ἀφοῦ μὲ ρώτησε γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς μελέτης, προσέθεσε: «μὲ συγκινεῖ ἡ ἀξιέπαινη προσπάθεια τόσο ἡ δική σας —ποὺ βρίσκεται πιὸ πολὺ κοντὰ στὴν πράξη— ὅσο καὶ τοῦ ἀγαπητοῦ Μιχελάκη, γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ τελολογικοῦ συστήματος

μέσα στο πλαίσιο της δικονομικής θεωρίας, που συνδέεται άμεσα με την αληθινή γνώση του πραγματικού γεγονότος ως μέσου προς πραγμάτωση του σκοπού της δίκης».

Δεν θα επέκταθώ στις άλλες μεταγενέστερες μελέτες μου που σχεδόν διαπνέονται όλες απ' την ίδια κατευθυντήρια γραμμή. Θα μου επιτραπῇ μόνον νὰ ἀναφέρω δύο απ' αὐτές, ὅπου ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Κ. Τσάτσου ὑπῆρξε καταστατικῆς σημασίας γιὰ τὴ διαπραγμάτευση τῶν ζητημάτων. Ἡ μιὰ ἀφοροῦσε «στὸν νομικὸ προσδιορισμὸ τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος» καὶ προϋπέθετε φιλοσοφικὴ θεώρηση τοῦ ὅλου θέματος. Ἡ θέση μου ἦταν διάφορη ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τόσο τοῦ Μιχελάκη, ὅσο καὶ τοῦ Ε. Παπανούτσου, που ὑπεστήριζαν, ὅτι ἡ μέθοδος ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαίᾳ προϋπόθεση γιὰ τὸν ἐννοιολογικὸ προσδιορισμὸ τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος. Ὁ Παπανούτσος μάλιστα, που εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα στὴ μελέτη του: *Γεγονὸς καὶ σημασία*, ἔγραψε, μετὰ τὴ μελέτη μου, ἐκτεταμένο ἄρθρο³³, ὅπου σὲ ἄλλα σημεία συμφωνοῦσε μαζί μου καὶ σὲ ἄλλα διαφωνοῦσε, μὲ τελικὴ ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὴ θέση μου —που ἀπηχοῦσε τὴ διδασκαλία τοῦ Τσάτσου— περὶ «ἀπολύτων ἀξιῶν». Εἶχε δὲ καὶ ἡ μελέτη μου αὐτὴ ὡς ἀφετηρία τὴ βασικὴ διάκριση τοῦ Τσάτσου μεταξὺ «γνώσεως ὄντολογικῆς», ὅταν δηλαδὴ «ἡ ἀναφορὰ λαμβάνει χώραν ἀπλῶς μεταξὺ τοῦ καθορίζοντος καὶ τοῦ καθοριστέου, πρὸς ἀνύψωσιν τούτου εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὄντος», καὶ «γνώσεως δεοντολογικῆς», ὅταν δηλαδὴ «ἡ πρὸς τὸ καθορίζον νόημα ἀναφορὰ ἐνὸς πραγματικοῦ δεδομένου μετὰ τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, τοῦ νοήματος αὐτοῦ, ἐνεργεῖται πρὸς καθορισμὸν του πῶς δέον νὰ ἔσῃ τὸ διαμορφωτέον». Καὶ ἡ δεύτερη μελέτη ἦταν ὁ πρυτανικὸς μου λόγος, ὁ ὁποῖος εἶχε ὡς τίτλο: *Προβλήματα ἰσχύος τοῦ δικαίου* (1975) καὶ ἐξεφωνήθη παρουσία τοῦ Κ. Τσάτσου ὡς Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Καὶ σ' αὐτὴν ἐπίσης τὴ μελέτη γιὰ νὰ θεμελιώσω —ἐκτὸς ἄλλων ἐξετασθέντων ζητημάτων— καὶ τὴ μορφὴ τοῦ δικτατορικοῦ καθεστῶτος ὡς πραξικοπήματος, στηρίχθηκα καὶ πάλι στὴ διδασκαλία τοῦ Κ. Τσάτσου, στὴν «οὐσία δηλαδὴ τῆς ιδέας τοῦ δικαίου που εἶναι ἡ κοινωνικὴ ἐλευθερία», ὥστε νὰ ἀποκλείεται ἡ ἐννοια τῆς ἐπαναστάσεως, «καὶ ὅταν, κατὰ παράβασιν τῆς συνταγματικῆς νομιμότητος, ἀναστέλλωνται ἢ καὶ καταλύωνται αἱ ὑφιστάμεναι ἐγγυήσεις διασφαλίσεως τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας, ἀφοῦ καὶ τότε, ἐνῶ κατ' ἐπίφασιν διατηρεῖται ἡ αὐτὴ ιδεολογία, ἐν τούτοις καθίσταται κατ' οὐσίαν ἀδύνατος ἡ εἰδίκευσις τῆς ιδέας τοῦ δικαίου διὰ μέσου τῆς λειτουργίας τοῦ πρωταρχικοῦ κανόνος αὐτοῦ».

33. Μὲ τίτλο: «Γεγονὸς καὶ ἀξία» στὸ βιβλίο του: *Ὁ λόγος καὶ ὁ ἄνθρωπος*, 1971, σ. 247 ἐπ.

Μὲ τὶς μελέτες τοῦ Μιχελάκη καὶ τὶς δικές μου ἔκλεισε ἡ πρώτη φάση τῆς νέας θεωρητικῆς κινήσεως, πὺν εἶχε ὡς ἀφετηρία τὸ ὅλο σύστημα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Κ. Τσάτσου.

6. Ἦταν Ἰούνιος τοῦ 1976 ὅταν μοῦ τηλεφώνησε ὁ Πρόεδρος, ὅτι ἐπιθυμία του ἦταν νὰ παρευρεθῇ καὶ νὰ ἀποκαλύψῃ ὁ ἴδιος τὴ προτομὴ τοῦ Κ. Τριανταφυλλοπούλου στὸ Καρπενήσι, πὺν εἶχε περατωθῇ μὲ τὴ χρηματικὴ ἐνίσχυση τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, χάρι στὴν πρόθυμη καὶ εὐγενικὴ πράξη τοῦ τότε Διοικητοῦ Ἀγγέλου Ἀγγελοπούλου. Ἦταν ἡ δεύτερη φορὰ πὺν τιμοῦσε ὁ Κ. Τσάτσος τὸν Κ. Τριανταφυλλόπουλο, γιατί τὸν θεωροῦσε —καθὼς μοῦ ἔλεγε— ὡς δεύτερο πατέρα του. Ἡ πρώτη ἦταν ἡ ὡραία ὁμιλία του, πὺν ἔγινε στὴν εἰδικὴ συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἐπιστημονικὸ μνημόσυνο τοῦ Νομοδιδασκάλου³⁴. Καὶ ἡ δεύτερη, ἡ παρουσία του στὸ Καρπενήσι, σὲ μιὰ πανηγυρικὴ ἀτμόσφαιρα μὲ παρουσία διακεκριμένων προσωπικοτήτων τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ κόσμου³⁵. Τότε σκέφθηκα ὅτι ἦταν βασικὴ παράλειψη ὅλων μας πὺν δὲν εἶχαμε ἐκδόσει τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν Πρόεδρο. Ἐμπιστεύθηκα τὴ σκέψη μου στὸν παρευρισκόμενο Καθηγητὴ τῆς ἔδρας τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου Ἰωάννη Ἀραβαντινὸ, πὺν μὲ συγκίνησε τὴ δέχτηκε, καὶ ἔτσι μείναμε σύμφωνοι νὰ τὴν ἀνακοινώσουμε στὸν Πρόεδρο, ὁ ὁποῖος καὶ δέχθηκε τὴ πρόταση, μὲ τὴν προϋπόθεση νὰ μὴν ὑπερβοῦν οἱ μελέτες τὸν ἕνα τόμο. Ἐτσι ξεκίνησε καὶ ὠλοκληρώθηκε ἔπειτα ὁ ὡραῖος τιμητικὸς τόμος (1980), πὺν προσφέραμε στὸν Πρόεδρο, σὲ μιὰ φιλικὴ καὶ συγκινητικὴ συνάντηση στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὅπως ὁ ἴδιος θέλησε, γιὰ νὰ ἀποφύγῃ ἐπίσημη ἐκδήλωση. Ἡ σύντομη προσλαλιὰ τοῦ Π. Κανελλοπούλου καὶ τοῦ Ι. Θεοδωρακοπούλου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἥρεμη καὶ γλαφυρὴ ἀπάντηση τοῦ Προέδρου, πὺν θυμήθηκε τὴ σύγχρονη πορεία καὶ τῶν τριῶν σ' ὀλόκληρη τὴν ἐπιστημονικὴ τους ζωὴ, θὰ μείνῃ πάντοτε ζωερὴ στὴν μνήμη ὅλων μας.

IV

1. Ἡ δύναμη τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τοῦ Κ. Τσάτσου εἶναι τεράστια. Καὶ σ' αὐτὸ ὀφείλεται, ὅτι καὶ ἡ νέα γενιά, πὺν ἀναχωρεῖ ἀπὸ ἰδεοκρατουμένη σκέψη, ἔξακολουθεῖ νὰ πορεύεται τὸν δρόμο πὺν ἐκεῖνος χάραξε, μὲ πλούσια ἐπιστημονικὰ πορίσματα σ' ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ

34. Κ. ΤΣΑΤΣΟΣ, «Τὸ ἔργον τοῦ Κ. Τριανταφυλλοπούλου», *Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν*, τόμ. 41, 1966, σ. 410 ἐπ.

35. Ἡ σχετικὴ ὁμιλία μου γιὰ τὸν Κ. Τριανταφυλλόπουλο δημοσιεύθηκε στὸν *Ἀρμεν*. 30, 1976, σ. 657 ἐπ. = *Ἐπίσημοι Λόγοι*, Παν. Ἀθηνῶν 1975-1976, σ. 401 ἐπ.

δικαίου³⁶. Εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ πορεία, γιὰ τὴν ὁποία ἔγραφα στὴ μελέτη μου ποὺ περιέχεται στὸν τιμητικό του τόμο: «Ὅταν κατανοηθῇ ποία ἡ ἀξία τοῦ συστήματος ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου, τότε δύναται νὰ συνειδητοποιηθῇ καὶ ποία ἡ ἀξία τῆς τελολογικῆς μεθόδου ἐν συστήματι δικαίου. Ταῦτα πάντα ὅμως τελοῦν ὑπὸ μίαν καὶ βασικὴν προϋπόθεσιν, ἣν ἐσχάτως ἐτόνισε καὶ πάλιν ὁ Κ. Τσάτσος, ἥτοι ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἀπολύτου ἀξίας τοῦ ἱστορικῶς γίνεσθαι εἰς τὸν χῶρον πραγματώσεως ὅλων τῶν ἀξιῶν. Τὸ νόημα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς —γράφει— δὲν εἶναι οὔτε ἡ ὑπέρβασις ἢ ἡ προπαρασκευὴ ἄλλης μεθιστορικῆς ζωῆς, οὔτε καὶ ἀπλοῦς εὐδαιμονισμός, ἀλλ' ἡ δημιουργία ἀξιῶν, ἡ προσέγγισις τῶν ἀπολύτων ἰδεῶν. Μόνον ὑπ' αὐτὴν τὴν προϋπόθεσιν ἔχει καὶ ἀπόλυτον ἀξίαν ἡ πραγμάτωσις ὅλων τῶν ἰδεῶν ἢ ἀπολύτων ἀξιῶν καὶ ἡ πολιτεία ὡς ὁ ἱστορικὸς χῶρος τῆς πραγματώσεως αὐτῶν. Ἐπὶ τῆς ἀκλονήτου ταύτης βάσεως στηρίζεται τὸ ἄρτιον σύστημα Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ τιμωμένου, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ φωτεινὸν σταθμὸν καὶ δείκτην πορείας τῆς συγχρόνου φιλοσοφικῆς σκέψεως³⁷».

2. Κλείνω τὶς σκέψεις μου μὲ μερικὲς στροφές ἀπ' τὰ τελευταῖα ἐξαίρετα ποιήματα τῆς Ἰωάννας Τσάτσου· τῆς φωτεινῆς αὐτῆς φυσιογνωμίας, ποὺ μέσα στὴ δύναμη τῆς γαλανόλευκης ψυχῆς της κλείνει τὸν πιὸ ὁμορφο κι ἀκτινοβόλο ἐλληνικὸ παλμό, καὶ ποὺ στάθηκε κοντὰ στὸν Πρόεδρο σ' ὅλη του τὴ ζωὴ καὶ τὸν συνώδευσε σιωπηλὰ καὶ περήφανα, μαζὶ μὲ λίγους ἐκλεκτοὺς φίλους, στὸ τελευταῖο του ταξίδι. Εἶναι οἱ στροφές ἀπ' τὴν *Ἀγρυπνὴ Αὐγή*, ποὺ νομίζω ὅτι ταιριάζουν, μαζὶ μὲ πολλὲς ἄλλες, στὴν ἱερὴ θύμησις τοῦ Μεγάλου Διδασκάλου³⁸.

36. Σχετικὰ μὲ τὴν τελολογικὴ μέθοδο ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, ἐνδεικτικά: Γ. ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΣ, *Ἡ θεώρησις τοῦ καθόλου ἐν τῷ δικαίῳ*, 1960, σ. 111 ἐπ. Π. ΖΕΠΟΣ, *Ἡ νεωτέρα ἐλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου*, Ἐναρκτήριος, 1954), σ. 51. Ε. ΜΙΧΕΛΑΚΗΣ, *Εἰσαγωγή εἰς τὸ δίκαιον καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου*, 1968, σ. 62-71. Κ. ΣΗΜΑΝΤΗΡΑΣ, *Γενικὲς Ἀρχές Ἀστικοῦ Δικαίου*, 1988, ἀριθ. 166, σ. 129-130. Ν. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Γενικὲς Ἀρχές τοῦ ἀστικοῦ Δικαίου*, 1983, παρ. 11, Ι Γ, σ. 61. Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πολιτικὴ Δικονομία Α'*, 1972, σ. 43-44. Κ. ΜΠΕΗΣ, *Οἱ λόγοι ἀναψηλαφήσεως καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ διεύρυνσις αὐτῶν*, 1966, σ. 16. Π. ΣΟΥΡΛΑΣ, *Δικαικὸν σύστημα καὶ τελολογικὴ μέθοδος. Σκέψεις γύρω ἀπὸ τὸ «πρόβλημα ἐρμηνείας τοῦ δικαίου» τοῦ Κ. Τσάτσου*, Νο Β. 26, 1978, σ. 1177 ἐπ. Κ. ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Δικονομικὴ αὐστηρότητα καὶ ἐπιείκεια, ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο*, 1980, σ. 675 ἐπ. Ν. ΚΛΑΜΑΡΗΣ, *Ἡ καταχρηστικὴ ἀσκήσις δικαιώματος ἐν τῷ ἀστικῷ δικον. δικαίῳ*, 1980, σ. 128. Μ. ΚΑΡΑΣΗΣ, «Ἡ ἐννοία τῆς πράξεως», *Ἀρμεν.* 42, 1988, σ. 1 ἐπ. (σ. 7 ἐπ.). Φ. ΔΩΡΗΣ, *Περιορισμοὶ τῆς συμβατικῆς ἐλευθερίας στὶς ρήτρες ἀποκλειστικῆς διεθνoῦς δικαιοδοσίας*, 1988, σ. 38, 62, 64. Ι. ΓΙΑΝΝΙΔΗΣ, *Ἡ αἰτιολογία τῶν αποφάσεων τῶν ποινικῶν δικαστηρίων*, 1989, σ. 224-225 σημ. 172. Ε. ΠΟΔΗΜΑΤΑΣ, *Ἡ καταδίκη σὲ δήλωση βουλήσεως*, 1988, σ. 3.

37. *Τοπικὴ καὶ Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου*, ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο, σ. 555.

38. Ἰωάννα ΤΣΑΤΣΟΥ, *Ἀγρυπνὴ Αὐγή*, 1989, σ. 71-72.

Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Τὸ περιβόλι μας βέβαια δὲν τὸ ζωγράφισε
 τεχνίτης ὀρθολογιστῆς
 τὸ φύτεψε μὲ ἄνεση ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς
 ὅπως φυτεύει τὰ δάση,
 κι ἔπειτα μᾶς τὸ χάρισε
 γιὰ νὰ τὸ ἀγαποῦμε,
 Ἐκεῖνος γνωρίζει
 πόσο τὸ κάθε δένδρο θέλει διάλογο
 καὶ προσοχὴ
 «Δούλεψα μέσ' τῇ σιωπῇ
 τῆς ρίζας μου μῆνες καὶ μῆνες
 μάζεψα τοὺς χυμοὺς τῆς γῆς
 καὶ τώρα τὸ μέγα Σύμβολο ἐκτελῶ
 «ὅλα μέσα στὸ ἓνα»,
 θαλπωρὴ ἢ καρδιακὴ ματιὰ σου
 ποὺ μ' ἀκολουθεῖ»
 Καὶ ἡ ἀνθισμένη καλαμιὰ
 μὲ τοὺς λευκοὺς θυσάνους
 λικνίζεται ἁρμονικὰ στὸν ἄνεμο
 ἀγκαλιάζει τοὺς χωρισμοὺς
 ἀγκαλιάζει κι ἐκείνους ποὺ φύγανε
 καὶ εἶναι πάντα ἐδῶ....

3. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω: «Ὅλα μέσα στὸ ἓνα», τὴν ἰδέα τοῦ δικαίου, ποὺ «ἀγκάλιαζε ἐκεῖνον ποὺ ἔφυγε» καὶ ποὺ «εἶναι πάντα ἐδῶ».

Γεώργιος ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
 (Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν)

CONSTANTIN TSATSOS

Résumé

Souvenirs de l'auteur en tant qu'élève de Constantin Tsatsos, qui fut le fondateur de la philosophie du droit en Grèce. Ces souvenirs se réfèrent à la période 1930-1941, pendant laquelle Constantin Tsatsos enseigna, d'abord en qualité d'agrégé, puis de professeur, à la Faculté de Droit de l'Université d'Athènes.

Athènes la lumineuse fut sa ville natale (1898). Il eut pour parents Dimitrios Tsatsos, un avocat renommé d'Athènes, et une mère exquise qui

faisait rayonner de façon insigne la culture hellénique. Il fut donc élevé dans un contexte intellectuel chaleureux, et à dix-neuf ans (1918) fut reçu parmi les premiers aux examens du diplôme de la Faculté de Droit de l'Université d'Athènes.

Il débute comme jeune avocat au cabinet de son père. Ayant reçu une formation philosophique rare, il poursuit ses études à l'Université de Heidelberg, près de Rickert et de Jaspers, où il présente sa première étude *Der Begriff des positiven Rechts* (1928), basée sur l'orientation «axiologique» de Rickert, laquelle il adapta au sujet de son étude, sujet prépondérant de la philosophie du droit.

Pendant la période 1929-1933, Constantin Tsatsos a publié, en langue grecque, quatre études fondamentales de philosophie du droit parmi d'autres autant remarquables.

Dans son étude *Le droit en tant que technique et en tant que science* (1929), il pose les présupposés de départ à partir desquels on doit aborder le droit en tant que science. Après avoir démontré l'impossibilité de la séparation de la partie scientifique et de la partie technique du droit, il conclut que la science juridique est une fonction scientifique unique en vue de la connaissance du système unique du droit, étant donné que la recherche de la place systématique de la science du droit parmi l'ensemble des sciences axiologiques, conduit à la recherche du système des valeurs, dans la mesure où chacune d'entre elles fonde un objet et par voie de conséquence une science, dont la science juridique, cette dernière étant fondée sur l'idée de droit spécifiée à travers le système du droit positif et jusqu'à la détermination de la règle de droit spécifique qui règle le cas individuel.

Avec son étude *Philosophie et science du droit* (1929), Constantin Tsatsos pose son postulat philosophique de base selon lequel l'idée de droit fertilise, renouvelle et résoud finalement les problèmes fondamentaux de la science juridique, et éclaire tout le système des problèmes juridiques. C'est donc la philosophie du droit qui pose l'idée de droit: «car, la notion de droit, ce dernier étant entendu comme ensemble d'actes, présuppose l'idée de droit, c'est-à-dire le principe intelligible dont sont nées les formes spécifiques du savoir mêlées au sens en vue de la création de l'acte en tant que synthèse d'intelligible et de sensible et en tant que porteur d'un sens déontologique concret. Si donc la notion de droit est fondamentale pour le juriste, l'est également pour lui l'idée de droit».

La troisième étude de Constantin Tsatsos, et qui est aussi la plus importante, *La question de l'interprétation du droit* (1932), analyse de manière magistrale la méthode téléologique de l'interprétation du droit. «La téléologie, écrit-il, est une forme de la pensée que je considère nécessaire

pour tout l'univers de la praxis, mais qui acquiert sa forme la plus achevée en droit. La structure échelonnée des règles de droit, la structure échelonnée des organes de l'Etat, sont des expressions de la téléologie. Elles constituent l'individualisation nécessaire afin d'unir ce qui devait être (sollen) comme idée absolue de la praxis, avec l'acte individuel de chacun. Donc l'interprétation du droit est téléologique, non seulement parce que la téléologie est une méthode simplement adéquate pour une meilleure appréhension de ses significations, pour combler les lacunes du système ou lever ses contradictions, mais aussi parce que la téléologie est infuse partout où pour comprendre un acte, il faut savoir où il vise. C'est à partir de là que nous apprécions sa valeur ou sa non-valeur. Cette méthode d'interprétation est donc valable là où l'objet de la recherche sont des actes de l'homme, c'est-à-dire toute l'histoire et par conséquent le droit». Et C. Tsatsos de conclure: «la méthodologie du droit ne peut sortir des cadres tracés par la théorie relative à son interprétation téléologique». Cette étude qui aurait pu occuper une place éminente dans la pensée juridique européenne, si elle avait été traduite, est devenue le patrimoine des juristes grecs et a influencé de façon décisive aussi bien la théorie que la jurisprudence.

Vient ensuite sa leçon inaugurale: *La mission de la philosophie du droit dans la civilisation actuelle* (1933) qui fut un discours d'une profonde portée philosophique, prenant pour objet notamment l'analyse du concept de la Cité, de la culture (paideia) et du droit dans le monde des idées. Il y défend: «la Cité est surtout et principalement une grande institution de la culture (paideia). Car la Cité ne sert pas seulement négativement l'idée de liberté, en écartant l'atteinte à la liberté extérieure de chacun par autrui, mais positivement aussi en visant à la manière d'un vrai pédagogue à la libération intérieure de l'individu Ni la domination par la force, ni le bonheur matériel ne peuvent être considérés comme le but suprême de la Cité. Ils ne sont que des moyens, en principe nécessaires, en vue d'atteindre l'unique but possible conformément à la raison. Ce but est la culture (paideia), qui s'appuie sur le passé, mais qui se tourne vers les forces nouvelles de la vie — la culture (paideia) tournée vers la vertu». Et. C. Tsatsos de conclure: «la philosophie idéaliste est par excellence une philosophie hellénique. Si nous retournons au sens profond de l'hellénisme, si nous laissons la voix de notre conscience historique se faire entendre librement, la philosophie de la liberté et des idées ressuscitera d'elle-même sur la terre dans laquelle elle a fleuri et sur laquelle elle a produit ses fruits les plus éclatants».

C'est ce climat de philosophie du droit qui a dominé nos années d'étudiants, devenant non seulement une expérience spirituelle mais également le fondement inébranlable de notre évolution scientifique

ultérieure. En même temps, demeure pour nous inoubliable l'enseignement de notre maître, avec son analyse des thèmes philosophiques les plus subtils, comme: «l'origine de la vie de l'esprit», «l'histoire de l'idée du droit» et «le système des valeurs».

Le système de la philosophie du droit de Constantin Tsatsos ainsi que ses nombreuses études parues ultérieurement ont influencé en profondeur la pensée juridique hellénique. Ainsi, la jeune génération qui partit d'une position idéaliste, continue de suivre la voie tracée par lui, avec de riches apports à toutes les branches du droit. C'est la démarche scientifique au sujet de laquelle, dans mon étude publiée dans le Tome en l'honneur de Constantin Tsatsos (1980), j'écrivais que lorsqu'on aura compris quelle est la valeur du système en philosophie du droit, l'on pourra saisir la valeur de la méthode téléologique dans le système du droit. Tout cela cependant est soumis à une condition unique et fondamentale, à savoir celle de la reconnaissance de la valeur absolue du devenir historique dans le domaine de la réalisation de toutes les valeurs. Constantin Tsatsos écrit: «le sens de la vie historique n'est ni la transcendance ni la préparation à une autre vie post-historique, ni le simple bonheur matériel, mais la création de valeurs, et l'approche des idées absolues». C'est seulement à cette condition que la réalisation de toutes les idées ou des valeurs absolues acquiert une valeur dans la vie historique, de même que la Cité en tant que lieu historique de cette réalisation.

Georges MITSOPOULOS
(Membre de l'Académie d'Athènes)